

Renere teknologi - hvor rent skal det være?

Finn Arler

Abstract:

The environmental regulations of the 90s contain several new principles: sustainability, cleaner technology, product information, global responsibility, etc. It has been the aim of recent endeavors to establish these principles not only within public regulations but also within the private citizen's realm of motivation. Without such wide involvement, the intentions which have been let into legislation cannot be acted up to. The purpose of this working paper is to sketch some of the different interpretations to which the aims of the regulations give rise. The paper outlines four basic positions related to ethics and the environment where the one dividing line lies between anthropocentric and nonanthropocentric points of reference, and the other between positions which recognize and refute, respectively, the possibility of making qualitative or value related decisions rationally. The author emphasizes the necessity of involving qualitative considerations and, in continuation of this, argues against the importance of distinguishing between anthropocentrism and nonanthropocentrism.

Resume

90'ernes miljøregulering rummer en række nye principper: bæredygtighed, renere teknologi, produktorientering, globalt medansvar etc. Disse principper forsøges i disse år indarbejdet ikke blot i den offentlige regulering, men tillige langt ind i den menige samfundsborgers univers af motivationer. Uden et sådant bredt engagement kan de intentioner, som er indfældet i lovgivningen, nemlig ikke efterleves. Hensigten med arbejdspapiret er at skitsere nogle af de forskellige tolkninger, som reguleringens hensigter kan give anledning til. Det opridser fire miljøetiske grundpositioner, hvor den ene skillelinie går mellem antropocentriske og non-antropocentriske udgangspunkter, den anden mellem positioner, der henholdsvis anerkender og benægter muligheden af at foretage kvalitative eller værdimæssige afgørelser på rationel vis. Forfatteren pointerer nødvendigheden af at inddrage kvalitative overvejelser, og argumenterer i forlængelse heraf imod vigtigheden af at skelne mellem antropocentrisme og non-antropocentrisme.

RENERE TEKNOLOGI - HVOR RENT SKAL DET VÆRE?

Finn Arler*

I sommeren 1991 vedtog Folketinget en ny miljøbeskyttelseslov med en række markante elementer, som i disse år forsøges indarbejdet ikke blot i den offentlige regulering, men tillige langt ind i den menige samfundsborgers univers af motivationer. Uden et sådant bredt engagement kan de intentioner, som er indfældet i lovgivningen, nemlig ikke efterleves. Hensigten med dette arbejdspapir er ikke at se på, om der er konsekvens i indsatsen, eller hvordan hensigterne bedre kan sættes igennem. I stedet vil jeg koncentrere mig om selve målsætningen og nogle af de forskellige tolkninger, som den kan give anledning til. En sådan diskussion forekommer mig ikke mindst relevant i en situation, hvor der så udtrykkeligt fordres et medansvar på alle niveauer.

I. Miljøbeskyttelsesloven: et par nøglebegreber

Som et første markant element i den nye lovgivning skal nævnes, at begrebet om bæredygtighed har fået en helt central placering. Det betyder, at hensynet til kommende generationer eksplicit er indføjet i

---

*Finn Arler (født 1954), er ph.d. i filosofi. Har tidligere været tilknyttet uddannelserne i Humanøkologi og Miljølære ved Aarhus Universitet. Nu ansat som forskningsstipendiat ved Humanistisk Forskningscenter „Menneske og Natur“, Odense. Nærværende artikel vil senere blive publiceret i en bog om miljø og etik, som forfatteren er med til at redigere.

formålsparagrafferne. Det gælder ikke blot miljøbeskyttelsesloven, men også de øvrige love i '91-reformen. Pointeringen af bæredygtighed kan siges at erstatte den tidligere, mere statisk tænkte afvejningsparagraf, i følge hvilken „miljøhensyn“ skulle afvejes i forhold til „økonomiske hensyn“. Med begrebet bæredygtighed signaleres en tidslig dimension, som tidligere var fraværende, eller i det mindste ikke så eksplicit udtrykt. Herved tænkes modsætningen mellem økonomiske og miljømæssige hensyn samtidig at være mindre markant, for så vidt som det antages, at også økonomien på længere sigt berøres negativt af uheldige miljømæssige påvirkninger.

Et andet markant træk består i, at der i den nye lov klarere end tidligere tages udgangspunkt i såkaldte helhedsbetragtninger eller kredsløbsvurderinger. I princippet skal den enkelte virksomhed - og i forbindelse med virksomhedsgodkendelser: den ansvarlige myndighed - vurdere de enkelte produkter fra vugge til grav (for de mere avancerede: fra undfangelse til genopstandelse) med henblik på at minimere den skade, som produktet i sin livscyklus kan tænkes at påføre miljøet. Den nye reguleringsform er således udtrykkeligt produktorienteret¹, hvor man om den tidligere lovgivning kan sige, at den var proces- og udledningsorienteret.

Den produktorienterede tilgang har flere fordele. Hvor en regulering, der er orienteret mod udledninger fra produktionsprocesser, typisk udmønter sig i *end-of-line* eller *end-of-pipe* kriterier, kan man ved at se på hele livscyklens i sammenhæng i højere grad undgå blot at flytte rundt på problemerne. Hvis der f.eks. i en virksomheds-godkendelse blev stillet krav om nedbringelse af spildevandsudledninger, kunne virksomheden tidligere slippe udenom problemet ved eksempelvis at konvertere det til et energi- og affaldsproblem. Med den nye lov i hånden vil sådanne omflytninger i det mindste i princippet kunne forhindres.

Et andet problem, som der ikke var taget højde for i den tidligere miljølovgivning², består i, at det for en række produkter gælder, at selve brugen og bortskaffelsen af produktet giver anledning til større gener end selve produktionen. F.eks. er den mængde energi, der bruges i forbindelse med anvendelsen af køleskabe langt større end den, der anvendes ved produktionen, ligesom der kan være større problemer ved bortskaffelsen (CFC-gasser, losseplads-kapacitet m.v.) end ved produktionen. Tilsvarende kan der tænkes at være større problemer forbundet med udvindelsen af råstoffer end ved den afsluttende produktionsproces. Ved at inddrage hele livscyklen bliver det i højere grad muligt at tage højde for den slags problemer, ligesom det - igen: i princippet - bliver muligt at stille mere effektive krav til virksomhederne. Et centralbegreb i denne omstilling er - og det er det tredje element, jeg skal hæfte mig ved - begrebet om renere teknologi eller reneest tilgængelige teknologi (engelsk: BAT, Best Available Technology). Begrebet om renere teknologi er et meget bredt begreb, der umiddelbart knytter an til de tidligere nævnte kredsløbsbetragtninger. I bemærkningerne til Miljøbeskyttelsesloven defineres begrebet som „ændrede produktionsprocesser, råvarer, hjælpestoffer, og produkter, som mindsker ressourceforbruget og hindrer, at forurening opstår ikke alene i produktionsprocessen men også i senere led i vare- og produktkredsløbet“. Der er således især tre steder, den nye lov fordrer et miljømæssigt frem- eller eftersyn. Ved indkøb af både produktionsapparat, rå- og hjælpestoffer skal der tages hensyn til miljøvenligheden ved tilblivelsen såvel som ved anvendelsen og den senere bortskaffelse; virksomhederne skal optræde som grønne forbrugere. Ved indretning af produktionsprocessen skal affald og spild naturligvis fortsat undgås i videst muligt omfang. Og endelig skal det ved valg og design af produkter i videst muligt omgang undgås, at der opstår miljømæssige problemer i forbindelse med distribution, anvendelse og bortskaffelse af produktet³.

I parentes skal bemærkes, at brugen af begrebet 'renere teknologi' på flere måder kan være misvisende. Som nævnt er det i høj grad produkterne frem for processerne, der er bragt i focus, hvorfor ordet 'teknologi' - der for de fleste direkte giver associationer til fremstillingsprocesser - synes noget utidssvarende i forhold til den sammenhæng, det anvendes i. Det samme gælder i en lang række tilfælde ordet 'ren', der giver uheldige associationer til besmittelser af en i øvrigt jomfruelig natur. En lang række af de mere uheldige menneskelige naturpåvirkninger og -forandringer vil imidlertid være svære at tolke ad sådanne baner - lad mig blot nævne den forøgede drivhuseffekt - ligesom man ved at bruge begrebsparret ren/uren kan være tilbøjelig til at overse, hvor gennemgribende mennesket på både godt og ondt har forandret på sine omgivelser.

Hvorom alting er: der skal altså tænkes hele vejen rundt, når en virksomhed laver (miljø-)planlægning. Selve begrebet 'virksomhed' skal tilmed forstås i den bredest tænkelige betydning. Det er ikke blot Superfoss, Stålvalseværket og alle svinefabrikkerne, der er omfattet af lovens mere hensigtsprægede afsnit. Ganske vist er det stadig kun de såkaldte listevirksomheder, der skal have myndighedernes godkendelse; lovens hensigt berører imidlertid alle. I vor sammenhæng er ikke mindst denne pointering interessant. I bemærkningerne til Miljøbeskyttelsesloven hedder det således:

En miljøpolitik baseret på princippet om renere teknologi må gennemføres på alle niveauer i samfundet. Den vil stille krav til den enkelte forbruger eller ansatte om ændringer i adfærd og holdninger. Den vil stille krav til den enkelte virksomhed om mere kritisk at vurdere de enkelte processer, produktionsgangen, materialer og produkter.

Der lægges dermed et betydeligt ansvar ud til virksomhederne forstået i bred forstand, fra den enkelte private husholdning til de store, stærkt miljøpåvirkende industrivirksomheder.

Uddelegeringen af ansvar hænger ikke mindst sammen med uoverskueligheden af den opgave, som myndighederne måtte påtage sig, hvis de til punkt og prikke skulle følge lovens bogstav ud i alle hjørner af samfundet. Regeringens natur- og miljøpolitiske redegørelse fra 1995 er meget direkte på dette punkt:

Direkte regulering af alle produkter via opstilling af bestemte krav begrundet i livscyklus-analyser er en uoverkommelig opgave set fra myndighedssiden. Det hidtidige myndighedsarbejde, der har haft udgangspunkt i livscyklusanalyser har vist, at det er meget ressourcekrævende og ofte fordrer et tidsforbrug, som betyder, at resultaterne er forældede, inden de kan udmøntes i normer og standarder. Det er derfor vigtigt, at den fremtidige indsats i en produktorienteret miljøpolitik også bygger på, at virksomhederne selv i et væsentligt omfang inddrager livscyklusperspektiver i deres produktovervejelser⁴.

Hertil skal endda bemærkes, at de hidtidige bud på livscyklusanalyser alle - af gode grunde - har haft en relativt snæver horisont.

Erkendelsen af begrænsningerne i den centrale regulering har en række interessante konsekvenser, bl.a. for myndighedernes rolle. Det skal ikke optage os her. I vor sammenhæng består det bemærkelsesværdige i den stadige pointering af medansvar på alle niveauer. Der er i højere grad end ved nogen anden form for lovgivning tale om en moralsk opfordring, for så vidt som hensigterne kun i et vist omfang kan følges op gennem direkte regulering og kontrol. Hvis vi alle skal tage medansvar, må vi imidlertid på en eller anden måde konfrontere os selv med spørgsmålet, hvad det er, vi skal tage medansvar for.

Inden vi tager fat på de forskellige måder at besvare dette spørgsmål, skal et fjerde og sidste karakteristisk træk ved den nye miljøregulering nævnes. Det består i den klare tendens til at udvide opmærksomheden til at gælde hele det område, hvor påvirkningerne sker, fra det lokale til - i sidste instans - det globale⁵. Lidt firkantet kan man sige, at miljølovgivningen oprindeligt (dvs. fra 70'ernes begyndelse) havde til opgave at forhindre relativt lokale skader, hvor naboretlige erstatningskrav ikke kunne gøres gældende. De såkaldte recipientkvalitetsplaner, som blev udarbejdet fra slutningen af halvfjerdserne var et centralt element heri.

Tanken bag udarbejdelsen af disse planer var, at der lokalt - i dette tilfælde i amtsligt regie - skulle fastsættes kvalitetsstandarder for de enkelte dele af lokalområdet. Disse standarder skulle derefter tjene som basis for fastsættelsen af udledningskrav til virksomhederne. I forhold til tidligere, hvor miljøreguleringen først og fremmest var knyttet til nabohensyn, betød udarbejdelsen af sådanne planer en betydelig udvidelse af området for hensyntagen (og samtidig en mere direkte politisering af miljøområdet). Problemet var og er imidlertid, at en række problemer ikke er lokale (CFC-gasser, CO₂, SO₂, NO_x etc.), og derfor ikke kan reguleres med udgangspunkt i de lokale recipientkvalitetsplaner.

Med den produktorienterede reguleringsform bliver denne basis endnu mere åbenlyst for snæver. En række af de væsentligste problemer, nemlig de der ikke er knyttet til produktionsprocessen men til andre dele af livscyklens, falder således udenfor det lokalområde, som en virksomhed er placeret i. Det gælder ikke blot de mere direkte globale problemer som den forøgede drivhuseffekt, udtyndingen af ozonlaget og det accelererende tab af biodiversitet, men også en lang række problemer, som nok er specifikke for et lokalområde, men hvor det berørte område er placeret andetsteds end den virksomhed, som skal

reguleres. Indsatsen mod eksport af affald skal eksempelvis ses i denne sammenhæng. Generelt kan man således sige, at miljøreguleringen har bevæget sig fra en naboorientering over en lokalorientering til en global orientering. Det er da også karakteristisk, at de globale problemer i det mindste på manifest-niveau har haft første prioritet siden slutningen af firserne⁶. Vi opfordres ikke blot til at tage medansvar. Medansvaret antages umiddelbart at være af global rækkevidde.

II. Miljøetik: fire tilgange

I kølvandet på den stadige understregning af, at der må etableres et medansvar på alle niveauer, følger uundgåeligt spørgsmålet, hvad det egentlig mere præcist er, der skal etableres et medansvar for. Hvad er det for forpligtelser, vi skal tage et medansvar for efterlevelsen af? Hvad er det for mål, vi skal medvirke til at realisere? Hvad er renere, og hvornår er det rent nok?

Hvis vi ser på formålsparagraffen i miljøbeskyttelsesloven, får vi ikke noget klart svar. Snarere kan der siges at være tale om en helgardering. Paragraffen, som miljøbeskyttelsesloven deler med de øvrige love fra reformpakken i '91, lyder som følger: „Loven skal medvirke til at værne landets natur og miljø, så samfundsudviklingen kan ske på et bæredygtigt grundlag i respekt for menneskets livsvilkår og for bevarelsen af dyre- og plantelivet“. To spørgsmål rejser sig umiddelbart. For det første: hvad vil bæredygtighed mere præcist sige? Og for det andet: betyder kravene om at værne landets natur og miljø og bevare dyre- og plantelivet, at det ikke kun er menneskelige ønsker og behov, der fordres varetaget? Har dyr og planter krav på hensyntagen? Har miljøet? Naturen?

Jeg skal i de følgende afsnit skitsere fire grundpositioner, der hver for sig besvarer de to spørgsmål på sin særlige måde. Hver for sig

rummer de tillige, som vi skal se nedenfor, en række ganske forskelligartede underafdelinger. De fire positioner er forsøgt opsummeret i nedenstående skema.

	Antropocentrisme	Bio- og økocentrisme
Deontologi Udgangspunkt i uensartede privat-præferencer og interessekonflikt. Krav om moralsk begrænsning af den enkeltes frihed, af hensyn til andres ligemæssige ret til frit at forfølge og/eller få opfyldt private præferencer.	Sigter på at sikre også kommende generationers ligemæssige ret til selvbestemmelse, negativ frihed eller præferenceopfyldelse. Udgangspunkt i "tyndt" eller "neutralt" beskrevne goder (økonomisk bæredygtighed, lige økologisk råderum el. lign.)	Sigter på at sikre alle individers ligemæssige ret til at forfølge og/eller få opfyldt egne præferencer uden hensyn til art. Krav om ligemæssig hensyntagen til alle individers ønske om frie råderum og/eller præferenceopfyldelse.
Teleologi Udgangspunkt i intersubjektivt anerkendbare goder og mål. Fordrer en mere substantiel, etisk bestemmelse af den positive friheds elementer.	Sigter på at bevare og udvikle det værdifulde, den positive frihed, også for kommende generationer. Udgangspunkt i "tykt" beskrevne goder i overensstemmelse med intersubjektivt anerkendbare værdier og prioriteringer.	Sigter på at skabe udfoldelse i overensstemmelse med naturens eller det økologiske systems fordringer og mål. Udgangspunkt i det samlede systems værdier og kvaliteter.

Figur 1. Fire miljøetiske grundpositioner

I de to lodrette kolonner finder vi på den ene side de rent antropocentriske eller menneskecentrerede positioner, på den anden side positioner der ikke kun har menneskelige ønsker og behov for øje, men som udvider moralens virkefelt enten ved at inddrage individer af andre arter (biocentrisme), eller ved f.eks. at tage udgangspunkt i det samlede økosystem eller naturen som helhed (økocentrisme).

I de to vandrette rækker finder vi to typer af tilgange til det etiske problemområde. Den første af de to, som jeg her i mangel på en bedre betegnelse har kaldt den deontologiske⁷, fokuserer især på de abstrakte rettigheder eller negative friheder (frihed fra ydre begrænsninger, private råderum), de enkelte individer som privatpersoner bør tillægges. Grundantagelsen er, at individerne hver for sig har en række rent subjektivt identificerede ønsker, interesser eller præferencer, som de hver især søger at forfølge i kamp med andres ligeså subjektive interesser og præferencer. Etik består ikke i kritisk at vurdere de enkelte hver for sig lige arationelle præferencer, men i at sikre en upartisk regulering af interessemodsætninger på en måde, der er tilstrækkelig neutral til, at der ikke på forhånd tages stilling på en kvalitativ måde.

Sikringen af et negativt defineret råderum til at forfølge egne interesser eller præferencer, eller til at få medregnet præferencerne i en fælles kalkyle, bliver derfor også miljøetikens omdrejningspunkt, mens der ses med mistro til mere kvalitative former for prioritering. Eventuelle rettigheder må følgelig formuleres på en måde, som er uafhængig af enhver kvalitativ - og dermed partisk - indholdsbestemmelse af det gode (liv) eller af en positiv frihed i betydningen frihed til noget bestemt. Derfor bliver det også af helt afgørende betydning, hvad eller hvem der er indenfor - og dermed har ret til ligemæssig hensyntagen - og hvad eller hvem der er udenfor, og følgelig kan behandles efter forgodtbefindende.

Den anden position, som jeg her har kaldt den teleologiske⁸, tager derimod mere direkte udgangspunkt i en indholdsbestemmelse af det gode (liv) for den enkelte, for samfundet eller sågar for naturen som helhed, og vurderer krav om forpligtelser, rettigheder og reguleringsformer i lyset heraf. I stedet for at tale om præferencer og interesser, vil nøglebegreberne her snarere være kvaliteter og værdier. Hvor de deontologiske positioner kun kender én slags forpligtende mål, nemlig de enkelte individer og/eller disses subjektive præference-opfyldelser som mål i sig selv, sigter den teleologiske etik tillige mod at bevare og forøge andre kvaliteter, som ikke umiddelbart kan relateres til tilfredsstillelsen af subjektive præferencer. Spørgsmålet om indenfor og udenfor bliver derfor heller ikke afgørende.

Det afgørende bliver i stedet på den ene side evnen til at skelne og differentiere - både indenfor og udenfor menneskearten - så relevante forskelligheder ydes retfærdighed. På den anden side evnen til at afveje en række forskelligartede overvejelser og hensyn, der ikke kan sættes på fælles formel. Ambitionen er ikke at finde entydige svar, som metodisk kan afdækkes med matematisk præcision. Den teleologisk tilgang kan alene appellere til en ikke-operationaliserbar instans, dømmekraften. Det udelukker naturligvis ikke, at det kan være rimeligt at tale om rettigheder på rette tid og sted, og under alle omstændigheder må der fordres en universel ret til deltagelse i de fora, hvor den kvalitative afvejning foretages. Den etiske overvejelse er blot ikke udtømt hermed.

Jeg skal i det følgende give et kort rids af de fire grundpositioner. Afsnittene III og IV behandler to forskellige eksempler på deontologisk antropocentrisme, mens den teleologisk orienterede udgave vil blive behandlet i afsnit V. I afsnittene VI og VII vil eksempler på henholdsvis deontologiske og teleologiske tilgange, der går ud over det rent menneskeorienterede, blive fremstillet. Et par af de overordnede poin-

ter vil være for det første, at de deontologiske tilgange - der er så oplagt tiltrækkende i lyset af den bestående kulturelle og værdimæssige pluralisme - er utilstrækkelige, og for det andet at distinktionen mellem antropocentrisme og ikke-antropocentrisme er mere afgørende for de deontologiske positioner end for de teleologiske.

III. Bæredygtighed i økonomisk klædedragt

Begge de to positioner i venstre kolonne på figuren ovenfor fokuserer på bæredygtighed med et rent menneskeorienteret eller antropocentrisk sigte. Bæredygtighed er, som nævnt, blevet en central kategori i 90'ernes miljølovgivning, akkurat som det længe har været i den internationale miljødebat. Den væsentligste inspirationskilde har naturligvis været Brundtland-rapporten, der med større kraft end sine forgængere fik bragt kravet om bæredygtighed (engelsk: *sustainability*) på den internationale dagsorden. I en dansk sammenhæng var det da også først og fremmest regeringens opfølgning af Brundtland-rapporten, *Regeringens handlingsplan for miljø og udvikling* fra 1988, der udtrykkeligt bragte hensynet til kommende generationer ind som et centralt element i den officielle danske (miljø-)politik.

I Brundtland-rapporten hedder det med en efterhånden noget for-tærsket formulering, at sigtet er at opfylde nuværende generationers behov uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare⁹. En sådan formulering kræver helt oplagt en nærmere præcisering. Spørgsmålet er blot, hvordan præciseringen skal foretages. Der er nemlig en række særegne problemer involveret i relation til kommende generationer, som gør en præcisering særligt vanskelig.

En af vanskelighederne består i, at vi principielt er afskåret fra at vide, hvilke former for behov, kommende generationer vil prioritere at få opfyldt. Vi kan ikke spørge dem direkte, og selv hvis vi forsøger at gå

indirekte til værks gennem forskellige slags indikatorer, løber vi ind i en række vanskeligheder. Helt principielt kan vi jo ikke vide, i hvilken retning samfundet vil udvikle sig, bl.a. fordi vi er udelukket fra at kende de teknologiske muligheder, som vil være tilgængelige for fremtidige generationer. Da al menneskelig virksomhed har mere eller mindre uheldige sideeffekter, tvinges vi til også på kommende generationers vegne at prioritere mellem forskellige goder og ondt eller risici.

Når vi konfronteres med sådanne prioriteringsproblemer, må vi nødvendigvis spørge, hvordan en præcisering vil kunne komme i stand. På et grundlæggende niveau synes det som nævnt muligt skelne mellem de to hovedtilgange. For den første tilgang, den deontologiske, som vil blive behandlet i dette og det følgende afsnit, gælder overordnet set, at målet er at operationalisere kravet om bæredygtighed ved dels at minimalisere eller „udtynde“ specificeringen af de behov, som skal tilgodeses, og af de goder, som skal sikres, dels at gøre brug af en eller anden form for neutral metode. Det afgørende er på den ene side at skabe størst mulig individuel frihed til at forfølge subjektive eller private præferencer, på den anden side at fremme en effektiv ressourceanvendelse, så mængden af midler til at opfylde præferencerne bliver så stor som mulig.

Tankegangen er typisk af følgende art. Opfyldelse af behov er i sidste instans opfyldelse af individuelle behov, eller i det mindste af diverse subkulturelle gruppers behov. Forskellige individer (eller subkulturelle grupper) har imidlertid hver især deres egenartede ønsker og præferencer, som ikke rationelt kan sammenlignes på kvalitativ vis. Så længe individerne ikke skader hinanden, bør det stå enhver frit for at forfølge sine helt egne præferencer. Hvor der er tale om uforenelige modsætninger mellem præferencer, må der enten kæmpes for egne private prioriteringer i de politiske kamparenaer, stemmes med tegnebogen på det frie marked, eller der må findes en neutral metode til at

bringe præferencerne på en fælles formel. Under alle omstændigheder må de foreliggende private præferencer aggregeres til et samlet resultat.

Akkurat som vi ikke skal blande os i den enkeltes private prioriteringer indenfor vor egen generation, skal vi heller ikke blande os i fremtidige generationers private præferencer. Da sidstnævnte imidlertid ikke hverken kan kæmpe i de aktuelle beslutningsarenaer eller betale på de aktuelle markeder, må der etableres nogle erstatningsmekanismer. Det vil da være afgørende, at disse mekanismer konstrueres på en måde, så det ikke på forhånd afgøres, hvilke præferencer fremtidige individer forventes eller ligefrem tvinges til at have. Der må således findes en upartisk præference-neutral metode, der supplerer aktuelle præference-neutrale mekanismer som det frie marked eller den frie stemmeafgivning. Netop ved at metodologisere problemet synes man at kunne sikre neutralitet og dermed undgå, at principielt ubegrundbare private præferencer og politiske prioriteringer sniger sig ind.

Idéen om økonomisk bæredygtighed udgør ét af forsøgene på at operationalisere begrebet om bæredygtighed. Pointen er den, at netop økonomien udgør den væsentligste præference-neutrale prioriteringsmetode. Uensartede goder kan nemlig sammenlignes for så vidt som de sættes på samme fællesnævner, markedsprisen, der afspejler godets ønskværdighed. Ved at nuværende generationer sikrer en fortsat stabil økonomisk udvikling, gives også kommende generationer mulighed for selv frit at prioritere anvendelsen af de i så fald stadig forøgede, eller i det mindste ikke formindskede midler. Vi skal ikke blande os i deres dispositioner, blot sikre at den samlede mængde af midler øges, eller i det mindste ikke mindskes. Om mængden stiger eller falder, kan på en neutral måde måles i f.eks. bruttonational-

produktet, eftersom det netop er de varer og tjenester, der er efterspørgsel på, som faktisk bliver udvekslet og dermed registreret.

Nu er det imidlertid klart, at der er en række goder og onder, som ikke prisfastsættes på markedet, og dermed heller ikke indgår i nationalregnskabet. Der er f.eks. ingen direkte markedsbaseret pris på emission af CO₂, på hvalernes fortsatte eksistens eller på mindskede ørredbestande. Det vil derfor være afgørende for en operationalisering af begrebet om bæredygtighed ad økonomisk vej, at disse såkaldte eksternaliteter prisfastsættes gennem præference-neutrale metoder. F.eks. kan man etablere virtuelle markeder og spørge til folks betalingsvillighed i forhold til brugen af eller blot sikringen af den fortsatte eksistens af et gode (Willingness To Pay, WTP) eller til deres krav om erstatning ved en evt. begrænsning af hævdvundne goder og råderum (Willingness To Accept, WTA). Man kan også eksempelvis vurdere prisen for at retablere et ellers tabt gode, eller man kan indirekte vurdere prisen på et særligt ikke-prissat gode (f.eks. en let adgang til de såkaldte herlighedsværdier som skov og strand) ved at se på, hvad folk faktisk er villige til at betale ekstra for andre goder (strandnære ejendomme, eksempelvis), der giver bedre tilgang til det bestemte gode. Der er et væld af yderligere muligheder.

Ved på denne måde at kompensere for den traditionelle økonomiske metodes mangler, synes man i det mindste i princippet at kunne nå frem til et samlet resultat, der gør det muligt at optimere naturanvendelsen. Det gælder både indenfor en enkelt sektor, og for samfundet som helhed. Som et eksempel på det første kan nævnes forsøgene på at indregne eksternaliteterne ved energiproduktion, selvom den forøgede drivhuseffekt her udgør en reelt uhåndterlig størrelse¹⁰, eller de lidt forsigtige forsøg på at omdefinere bæredygtighed i en økonomisk retning i diskussionerne om det bæredygtige landbrug¹¹.

Samlede opgørelser er endnu ikke forsøgt foretaget, men idéen er til stede med de såkaldte „grønne bruttonationalregnskaber“, der således - rigtigt opgjort - synes at kunne føre til et neutralt optimaliseringsmål for et lands samlede miljøbelastning¹². Det grønne bruttonationalprodukt bliver dermed det nationale mål på økonomisk bæredygtighed, og en maximering af det grønne BNP vil være identisk med en „optimal“ miljøbelastning (evt. med en vis kompensation for den fremtidige forøgelse af produktiviteten pr. kapitalenhed).

At der er en stribe praktiske og metodiske problemer involveret i den slags opgørelser turde være oplagt. Jeg skal imidlertid alene koncentrere mig om et par af de mere principielle spørgsmål. Det første principielle problem er et problem på tilgangens egne præmisser. Det består i, at prissætningen af goder altid foretages ud fra en aktuel horisont. Under ændrede betingelser kan goder, der i øjeblikket sættes lavt, tænkes at være langt mere værdifulde. I en dansk sammenhæng har vi f.eks. været vant til at betragte rent vand som en rigelig, og dermed relativt lavt prissat ressource. I det øjeblik det rene vand bliver en mangelvare, vil prisen imidlertid stige voldsomt, eftersom rent vand er og bliver en uundværlig ressource. Den økonomiske bæredygtighed må derfor forventes at blive forholdsvis kortvarig, med mindre der tages højde for den slags problemer. Den principielle vanskelighed består imidlertid i, at der dårligt kan tages højde for den slags problemer, eftersom vi ikke kender de betingelser, som udgør grundlaget for fremtidige generationers prissætning.

Et typisk svar på den slags vanskeligheder består i at påpege, at der altid vil være tale om en rullende planlægning. Ligesom vi på lang sigt ikke kan vide noget om fremtidige generationers miljømæssige betingelser, så kan vi heller ikke vide noget om hverken forandrede præferencer eller ændrede, og sandsynligvis forbedrede teknologiske og videnskæssige betingelser¹³. Vi må derfor tage udgangspunkt i det

bestående i tiltro til, at også kommende generationer vil finde løsninger på de problemer, de måtte løbe ind i. Den teknologiske udvikling øger uafhængigheden af de enkelte kritiske variable: metoderne til substitution, recirkulation etc. bliver stadig mere udviklede. I og med at den aktuelle horisont løbende forandrer sig, må også den prissætning, vi foretager, løbende opdateres. Bliver ressourcer sparsomme, øges prisen, og effektivisering, øget genindvinding og substitution bliver stadigt mere attraktive muligheder. Bliver rent vand eksempelvis en mangelvare, bliver det økonomisk fordelagtigt at foretage øgede vandbesparelser og at rense vandet for de giftige stoffer, det måtte indeholde.

Overfor den oplagte indvending, at kommende generationers ressourcer derved kan blive bundet til mere eller mindre uproduktive opgaver med at genoprette de skader, som tidligere generationer p.gr.a. for lav prissætning har forårsaget, vil svaret typisk være, at de fremtidige generationer samtidig kan drage nytte af de forøgede teknologiske muligheder, som forgængerne har skabt sideløbende med de forskellige miljømæssige problemer. Den tid og de ressourcer, som derved er vundet, må formodes at opveje den tid og de ressourcer, som bruges på forskellige former for genopretning. Det er meget muligt, at vurderingen i en række tilfælde vil vise sig at være korrekt - i det mindste på de områder, hvor skaden ikke er af mere irreversibel art. Det principielle problem består imidlertid i, at vi ikke kan vide, om fremtidige generationer foretrækker de forøgede muligheder, som er skabt med miljømæssige omkostninger: kan udviklingen af eksempelvis widescreen TV, mobiltelefoner, atomkraftværker, genmanipulationstekniker eller højhastighedstog opveje f.eks. artsudryddelser, en forøget drivhuseffekt og en fortsat udtynding af ozon-laget? Hertil kommer så et fordelingsmæssigt problem, da det næppe er sandsynligt, at de kom-

penserende goder falder på præcis de samme mennesker, som generes af onderne.

For at regnestykket kan gå op, må vi altså enten slet og ret ignorere de langsigtede konsekvenser (f.eks. ved at anvende en positiv kalkulationsrente), eller forudsætte, at kommende generationer prioriterer på en bestemt måde: at de foretrækker de forøgede teknologiske muligheder på trods af øgede miljømæssige problemer eller på trods af de ressourcemæssige bindinger, en genopretning måtte kræve. I det første tilfælde forekommer idéen om bæredygtighed at blive noget udtyndet. I det sidste tilfælde modsiger vi omvendt forudsætningen om, at vi i specificeringen af hensynet til kommende generationer ikke må inddrage værdimæssige antagelser om det gode livs bestanddele. Pointen med en sådan understregning behøver ikke at være, at vi skal finde andre prioriteringsmåder, der er endnu mere neutrale. Den kunne også være, at vi - for så vidt vi ikke kan undgå at anvende værdimæssige antagelser - må konfrontere dem mere direkte.

En anden, og endnu mere principiel indvending mod idéen om økonomisk bæredygtighed er den, at det forudsættes, ikke blot at alt kan sættes på en økonomisk formel, men tillige at der derved er givet et mere objektiv mål. Alt er ret beset til fals, måske bortset fra den private frihed til at forfølge egne præferencer¹⁴. Det er således en grundlæggende antagelse, at al værdisætning er baseret på private præferencer, sådan som de kommer til udtryk i betalingsvilligheden, det være sig på de faktiske eller på de blot virtuelle markeder i f.eks. WTP-undersøgelser. I det mindste forudsættes det, at en sådan beskrivelse vil være mest adækvat og neutral set i lyset af den forskellighed, der lægges for dagen i de individuelle valg, og umuligheden af at diskutere prioriteringer på en rationel måde. Kun ved at metodologisere prioriteringsproblemet antages vi at kunne tackle det på en rationel måde.

En af konsekvenserne af antagelsen er, at enhver form for etisk-politisk diskussion synes overflødiggjort. Sådanne diskussioner må på teoriens egne præmisser tolkes som blotte skinmanøvrer, der dækker over en kamp mellem allerede forud fastlagte private præferencer. Det forekommer således at være mere rationelt at lade alle samfundsmæssige beslutninger være baseret på rene cost-benefit analyser. Paradoksalt nok må det i sidste instans også gælde valget af prioriteringsmetode. Om idéen om økonomisk bæredygtighed selv er bæredygtig, afhænger i så fald ikke af dens egne kvaliteter, men helt bogstaveligt af om vi køber den eller ej. Med et subjektivistisk udgangspunkt - hvor værdier kan reduceres til subjektive præferencer - er det ikke muligt at argumentere for én slags kriterium fremfor andre.

Alternativet hertil vil være at insistere på, at politisk prioritering er et spørgsmål om ikke-private argumenter, og ikke blot er et spørgsmål om metodisk aggregering af private præferencer, som de udtrykkes i den enkeltes betalingsvillighed. Den afgørende pointe er den, at politisk beslutning ikke kan reduceres til en aggregering af alle de mange private ønskesedler, men nok så meget består i en fælles afklaring af, hvad der i et politisk fællesskab regnes for bevaringsværdige goder og/eller betingelser for et godt liv. De adækvate begreber er her ikke præferenceopfyldelse eller behovstilfredsstillelse, men snarere begreber, der befinder sig på et højere niveau, sådan som eksempelvis stolthed og selvrespekt gør det. For politiske argumenter gælder endvidere i modsætning til private præferencer, at de lader sig teste i et fælles forum. De kan være gode eller dårlige, ikke blot - som præferencer - mere eller mindre intense. Deres vægt må udspringe af egne, indre kvaliteter; de kan ikke måles på en ideosynkratisk betalingsvillighed.

Vi er med en sådan pointering godt på vej ned i den anden - antropocentrisk-teleologiske - kasse i figuren ovenfor. Inden vi når for langt ned, skal jeg imidlertid vende opmærksomheden mod et andet forsøg på at operationalisere kravet om bæredygtighed gennem tilsyneladende neutrale metoder.

IV. Det økologiske råderum

En alternativ måde at forsøge at operationalisere begrebet om bæredygtighed kan findes i forsøgene på at specificere et såkaldt økologisk råderum. I regeringens *Natur- og miljøpolitiske redegørelse 1995* har dette begreb fået en central placering¹⁵. Råderummet defineres her som

den mængde naturressourcer (luft, vand, jord, mineraler, energikilder, naturarealer, planter og dyr m.v.), der kan bruges pr. år, uden at vi forhindrer fremtidige generationer i at få adgang til den samme mængde og kvalitet. Hvert menneske har ret til sin del af det økologiske råderum. Alle skal have mulighed for at opnå den materielle velfærd, som det økologiske råderum og den teknologiske formåen tillader¹⁶.

Pointen er således den, at hver enkelt - som verdensborger - tildeles, har ret til, et særligt råderum, indenfor hvilket han eller hun frit kan disponere efter egne ønsker og behov. Råderummet er negativt defineret ved sine grænser, mens den mere indholdsmæssige udfyldelse - det der skal foregå indenfor råderummet - overlades til den enkeltes private afgørelser. Råderummet er på den ene side bestemt af den samlede mængde ressourcer, naturen vedvarende kan stille til rådighed uden uheldige konsekvenser for nuværende såvel som for kommende generationer, på den anden side af det antal mennesker indenfor hver enkelt

generation, der skal have et råderum at agere i. Begge dele antages at kunne bestemmes gennem en værdi- og præferencemæssigt neutral, naturvidenskabelig metodik.

Idéen om det økologiske råderum er baseret på en særlig form for egalitarisme på tværs af tid. Hver generation tillægges det samme råderum at agere indenfor - opgjort på årsbasis - og kun for så vidt der er store forskelle i antallet af mennesker på forskellige tidspunkter, vil der være forskelle mellem de individuelle råderum. Jo færre individer en generation består af, desto større vil det individuelle råderum være. De objektive, naturvidenskabeligt identificerbare rammer for det fælles råderum vil nemlig forblive de samme, hvad enten der er få eller mange individer i den enkelte generation.

Det er åbenbart, hvori det tiltrækkende ved idéen består - ikke mindst set fra et administrativt synspunkt. Hvis man ad naturvidenskabelig vej kan fastslå den enkelte generations samlede økologiske råderum, og man derefter slet og ret kan dividere med antallet af mennesker, så har man tilsyneladende et uafhængigt mål på bæredygtighed for den enkelte såvel som for verdenssamfundet som helhed. Man kunne f.eks. sige, at anvendelsen af fornybare ressourcer kun må være så omfattende, at ressourcen kan nå at regenerere, at brugen af ikke-fornybare ressourcer kun må være så omfattende, at mængden af fornybare substitutter kan forøges i samme hast, eller at udledninger af miljøbelastende stoffer ikke må foretages i så højt et tempo, at det belastede økologiske system ikke kan nå at uskadeliggøre det udledte materiale¹⁷. Med en ofte anvendt økonomisk metafor kan man sige, at der alene må trækkes på det afkast, som energi-flowet fra solen muliggør, mens selve kapitalen skal holdes intakt eller, om muligt, forbedres.

Hvor tiltrækkende idéen end i udgangspunktet kan synes, så rejser den dog samtidig en så lang stribe af supplerende spørgsmål, at tanken om på værdi- og præference-neutral måde at operationalisere begre-

bet om bæredygtighed ad denne vej bliver nok så tvivlsom. Jeg skal nøjes med at nævne fire af de vigtigste problemfelter.

For det første bliver idéen om økologisk råderum, i det mindste i den beskrevne form, let unødigt statisk. Et eksempel kan illustrere, hvorfor det er nødvendigt med en mere dynamisk tilgang. I de nuværende industrisamfund udgør brugen af fossile brændstoffer et centralt element. Mængden af fossile brændstoffer er imidlertid endelig. Jo længere tid vi forudsætter, at menneskearten vil fortsætte med at eksistere, jo mindre del af de fossile brændstoffer vil hver enkelt generation følgelig have til rådighed, hvis de skal holde sig indenfor det økologiske råderum. Hvis vi forestiller os, at det drejer sig om tusindvis af år, så vil den enkelte generations råderum med hensyn til de fossile brændstoffer være langt mindre end det, der idag anvendes. Jo længere tid vi forventer, at der vil findes mennesker på jorden, desto nærmere vil vi således komme til et omsætningsmæssigt nulpunkt. En statisk bestemmelse af det økologiske råderum vil følgelig forde en radikal nedskæring straks. Det kan dermed også tænkes, i det mindste indenfor de nærmeste årtier, at kræve betydelige ofre af den nuværende generation. Disse ofre synes imidlertid - fra et rent ressourcemæssigt synspunkt - unødige, hvis kommende generationer alligevel vil have mulighed for at opnå de goder, som brugen af fossile brændstoffer giver mulighed for, ad anden vej.

Nu kunne man naturligvis sige, at omstillingen til et liv indenfor det økologiske råderum skal gives en vis tidshorisont, f.eks. et halvt til et helt århundrede. Derved bliver idéen naturligvis langt mere acceptabel; det mere principielle problem vil dog fortsat bestå. Der synes således permanent at være behov for at lave afvejninger mellem de - også langsigtede - fordele, som overtrædelsen af et statisk fastlagt økologisk råderum kan give anledning til, og de ulemper, som var udgangspunktet for overhovedet at tale om råderum. Hvis idéen om et økologi-

ske råderum skal gøres frugtbar, må der således en mere dynamisk bestemmelse til. En sådan bestemmelse kan imidlertid ikke alene være baseret sig på naturvidenskabelig metode.

En af de afvejninger, som hele tiden må foretages, er afvejningen mellem de miljømæssige risici og de sociale risici, som vil være forbundet med eksempelvis en hastig omlægning til et liv indenfor et naturvidenskabeligt defineret økologisk råderum¹⁸. Der er naturligvis også indirekte en række sociale problemer og risici forbundet med accepten af miljømæssige risici; der er sribetvis af tilfælde, hvor særligt udsatte grupper rammes ekstra hårdt af de miljømæssige problemer. Mere principielt består problemet ved en rigoristisk fastholdelse af et økologisk råderum imidlertid i, at visse miljømæssige risici kan være nødvendige at acceptere, hvis andre problemer skal undgås, eller i det mindste at visse risici kan være acceptable omkostninger ved tilvejebringelsen af andre, langsigtede goder. Spørgsmålet er alene, hvilke risici der synes størst - de sociale eller de miljømæssige - og hvilke risici, det vil være acceptabelt at lade passere i lyset af en eller anden form for gevinst. Her kan naturvidenskaben kun bidrage et stykke af vejen.

Et tredje problemområde finder vi ved selve fastlæggelsen af det økologiske råderum. Vanskeligheden består i, at der i reglen er betydelige forskelle i bedømmelsen af de omkostninger og risici, som opstår ved forskellige former for naturanvendelse¹⁹. Ved enhver brug af naturen følger nogle utilsigtede og ofte uønskede virkninger med i købet. Landbrugsproduktion er eksempelvis altid i sig selv et voldsomt indgreb i eller forandring af et områdes økologi, og prioriteres landbrugsdrift i et område, vil der f.eks. typisk ske et fald i den tilgængelige mængde af træressourcer eller af det, økonomerne betegner som herlighedsværdier. Sandsynligvis vil der også ske en forøgelse af erosion og kvælstofudvaskning. Om der herved kan siges at være tale om en overskridelse af det økologiske råderum, er et spørgsmål, som

vil være umuligt at besvare entydigt og uden brug af værdimæssige forudsætninger.

Problemet består således ikke alene i den i sig selv vanskelige afklaring af, hvilke naturmæssige forandringer der følger af forskellige former for belastning. Nok så vanskeligt er det at vurdere, hvornår en forandring kan betegnes som så uheldig, at en grænse må trækkes. Der vil altid være tale om et bredt fortolkningsfelt, ligesom der vil være nogle normative kriterier i spil, som ikke kan begrundes eller afvises på en neutral måde gennem det, som vi almindeligvis forstår ved naturvidenskabelig metode.

Denne vanskelighed hænger sammen med et fjerde problemfelt, som er vanskeligt at tackle ud fra en idé om et naturvidenskabeligt fastlagt økologisk råderum. Problemet består i, at en række grænser for den menneskelige virksomhed ikke fastsættes ud fra et ønske om at bevare ressourcer i mere traditionel forstand (materielle ressourcer, de såkaldte økologiske gratistjenester, energi etc.), men på baggrund af et ønske om at bevare naturfænomener, der af den ene eller den anden grund vurderes som særligt interessante, skønne, værdi- eller betydningsfulde. Det er sådanne bevarelseshensyn der eksempelvis ligger bag naturbeskyttelseslovgivningen og den praksis, som lovgivningen giver anledning til. Vi finder her et mangfold af kulturspecifikke ønsker og behov, og grænsedragninger vil ikke kunne foretages gennem de mere velkendte former for naturvidenskabelig metodik. Tværtimod glider vi igen uforvarende ned i den antropocentrisk-teleologiske kasse.

V. Bæredygtighed på teleologisk basis

Har jeg ret i det mindste et stykke af vejen i ovenstående betragtninger, så kan bæredygtighed ikke bestemmes alene med de præference-neutrale, deontologiske midler i den beskrevne betydning. Der dukker hele tiden værdimæssige forudsætninger op. Jeg skal derfor i det

følgende forsøge at bevæge mig mere direkte ind i den anden måde at gå til spørgsmålet om bæredygtighed og hensynet til kommende generationer.

Den grundlæggende indvending mod at basere idéen om bæredygtighed alene på økonomiske kalkulationer af den nævnte art var som nævnt, at de værdier, vi som samfundsborgere måtte lægge vægt på, derved reduceres til eller forveksles med de præferencer, vi måtte have som købedygtige forbrugere²⁰. Pointen er den, at det fælles gode i et politisk fællesskab ikke kan reduceres til et kompromis mellem eller en aggregering af privatinteresser, forstået som interesser, der er blevet til forud for og vedvarende forbliver uberørt af den politiske debat og beslutningsproces.

Den intuitive fornemmelse for denne skelnen er da også en væsentlig grund til den ofte store modstand mod at deltage i WTP-undersøgelser. Det er således ikke usædvanligt, at op imod halvdelen af de adspurgte nægter at besvare det udstukne spørgsmål om betalingsvillighed med henvisning til, at det overhovedet er en forkert måde at tackle problemet. Eller de adspurgte gør opmærksom på, at en kvantificering af deres betalingsvillighed under alle omstændigheder vil forudsætte yderligere informationer og afklaring af en række omstændigheder. Ikke mindst den sidste pointe er interessant²¹. Det understreges nemlig herved, at betalingsviljen ikke blot er et spørgsmål om tilfældige - private og subjektive - præferencer, men at der går en form for rationel afklaring forud.

For det første er det nødvendigt at vide så meget som muligt om det gode, der er i fokus. Vi kan således tænkes at ændre vurderingen, når vi ved mere om godet. Hertil behøves i reglen informationer og vurderinger fra andre. Skal vi f.eks. afgøre, hvad vi vil betale for at bevare et bestemt naturområde i en relativt uberørt tilstand, vil det være vigtigt at forhøre sig hos de *connaisseurs*, som ønsker området

bevaret. Derved kan vi tænkes at blive opmærksomme på nogle kvaliteter, vi havde overset i første omgang. Eller omvendt: måske opdager vi, at området ikke er så enestående, som vi gik og troede.

For det andet må godet sættes i relation ikke blot til andre goder, men til det gode liv som sådant. Er godet værd at prioritere i relation til vore overordnede livsmål? Ønsker vi os et samfund, hvor sådanne goder indgår med vægt? Vil vi prioritere godet, når vi så at sige er på højde med det, vi tilstræber at være? Også her spiller diskussion med andre en central rolle: vi kan blive opmærksomme på livskvaliteter, vi ikke tidligere havde øje for, eller vi kan se begrænsningerne i de livsværdier, vi hidtil har prioriteret efter. I begge de nævnte dimensioner gælder, at de umiddelbart oplevede præferencer ikke tillægges nogen afgørende vægt. Eller anderledes udtrykt: præferencerne er ikke uafhængige variable, men betinget af ræsonable overvejelser. Det er, med John O'Neills formulering, ikke præferencerne, men overvejelserne, der gør arbejdet. Hvorfor så ikke gå direkte til disse overvejelser fremfor at lave metode på præferencerne?

Prioriteringen er imidlertid ikke blot et spørgsmål om at vælge på et informeret grundlag set i relation til vore individuelle livsmål. Et berømt eksempel kan tydeliggøre denne yderligere forskel mellem private præferencer og politiske prioriteringer²². I slutningen af 60'erne havde Walt Disney Enterprises fremlagt et projekt om at etablere et skisportssted med op imod 14.000 besøgende om dagen i Mineral King Valley - et område, der lå midt Sequoia National Park uden at være omfattet af denne. Miljøorganisationen Sierra Club lagde sag an for at få stoppet projektet med henvisning til de skader, det ville anrette i området. Sagen blev langvarig, og førtes helt igennem til Supreme Court.

Når denne retssag er blevet så berømt, skyldes det først og fremmest advokaten Christopher Stone, hvis kontroversielle essay om naturfænomeners rettigheder, „Should Trees Have Standing?“ blev til

som et indlæg i sagen²³. En af højesterets-dommerne, Justice William O. Douglas, tog tråden fra Stone op, og argumenterede for, at Sierra Club ikke skulle optræde som den ene part i sagen på egne, men på Mineral Kings vegne! I sidste instans blev Disneys projekt dog godkendt under henvisning til, at Sierra Club ikke var tilstrækkelig berørt af projektet, og at Mineral King ikke i sig selv kunne siges hverken at have juridiske rettigheder eller klart definerbare interesser. Disneys projekt blev dog aldrig til noget - bl.a. som følge af den langvarige sagsbehandling - og seks år senere indlemmedes området i Sequoia National Park.

Mark Sagoff stillede i forbindelse med retssagen et hold studerende en række spørgsmål. I første omgang spurgte han, hvor mange af dem, der havde besøgt området. Det viste sig at være ganske få, og de øvrige var overhovedet ikke interesserede. Omvendt var det et klart flertal, der ville besøge stedet, hvis det blev omdannet til et skisportssted med alt hvad dertil hører af after-skiing faciliteter. Da de studerende slutteligt blev spurgt, om det var rimeligt, at Disney Enterprises fik sin tilladelse til at gennemføre projektet, viste der sig ikke desto mindre enighed om, at der ikke skulle være givet lov. Var de studerende alene blevet spurgt om deres betalingsvillighed som konsumenter, ville Disneys projekt være gået af med sejren. Nu blev de tillige spurgt om deres mening som borgere med politiske værdier, og projektet blev på denne baggrund forkastet. En del økonomer ville formodentlig sige, at de studerende slet og ret havde handlet irrationelt ved ikke at forfølge deres egeninteresse; andre ville indvende, at de i det sidste tilfælde blot udtrykte deres mere uforpligtende betalingsvillighed som skatteborgere. I den slags forsøg på at reducere én slags beslutninger, de politiske valg, til en anden slags, private præferencer, kommer man imidlertid meget let komme til at overse en vigtig pointe.

Hvad de studerende gav udtryk for, var nemlig hverken private præferencer eller eksklusive individuelle livsmål, men vurderinger af,

hvad der ville være vigtigt at prioritere i det politiske fællesskab, de tilhørte. På trods af, at kun de færreste af dem personligt ville få direkte udbytte af en sådan prioritering, fandt de det ikke desto mindre væsentligt, at fællesskabet gav rum til den slags goder. De studerende opfattede sig som del af et vi, der kunne have idealer, værdier og forhåbninger til det samfund, de tilsammen udgjorde. Som ikke mindst Michael Sandel har påpeget²⁴, drejer det sig i sådanne spørgsmål mere om identitet end om mere eller mindre tilfældige ønsker eller valg. Spørgsmålet er ikke: hvor intense er vore aktuelle ønsker?, eller: hvad skal vi vælge?, men snarere: hvem er vi og hvad ønsker vi dermed at blive?

Det er samtidig karakteristisk, at de argumenter, som kan fremføres i sådanne sager, ikke kan opgøres på en uafhængig målestok gennem en neutral metode. Der er ikke en bestemt målbar kvalitet, som kendetegner gode argumenter i modsætning til dårlige. Skal man tage dem alvorligt *som* argumenter, vil der ikke være anden vej end den direkte vurdering. Man kan diskutere, om de studerendes grunde var gode eller dårlige, om tilstedeværelsen af områder som Mineral King Valley er vigtige for det bestemte kulturelle eller politiske fællesskab eller ej; det afgørende er imidlertid, at beslutningen netop må afhænge af de intersubjektive grundenes vægt og ikke af de private, indiskutable præferencers umiddelbare intensitet.

Med et teleologisk-antropocentrisk udgangspunkt betyder bæredygtighed bevarelse af de goder, som et politisk fællesskab finder vigtige at prioritere på basis af en lang række hver for sig velovervejede værdier og idealer. Der er ikke én definitiv metode, som kan sætte alting på plads. Tværtimod vil der altid være en stribe forskelligartede hensyn, som skal tages, en forskellighed af tolkninger som skal gennemspilles, en flerhed af argumenter der skal vægtes. Det kan være hensigtsmæssigt i visse situationer at basere sig på fastlagte metoder eller procedu-

rer; vurderingen af, hvornår det er hensigtsmæssigt, kan imidlertid ikke selv metodologiseres.

I modsætning til den beskrevne deontologiske position, hvor det er klart, hvad forpligtelsen er rettet mod, nemlig de autonome privat-individer der skal sikres en ligemæssig tilgang til nogle tyndt beskrevne goder, så kan det være vanskeligt præcist at sige, hvem eller hvad forpligtelsen gælder med et teleologisk udgangspunkt. I en vis forstand gælder forpligtelsen først og fremmest én selv; den tager sigte på bevarelse af stolthed, integritet og selvrespekt. Den retter sig imidlertid også mod det transgenerationelle politiske fællesskab, man tilhører, og hvis værdier og idealer man forpligter sig overfor²⁵. Og endelig retter den sig mod selve de goder, man finder værdifulde i sig selv, nok så meget som mod de fremtidige generationer, som ganske vist vil kunne få glæde af goderne, men som måske ender med at vende dem ryggen.

VI. Når alle dyr gøres lige

Hidtil har jeg alene diskuteret spørgsmålet om, hvor ren teknologien skal være, på basis af antropocentriske argumenter og med bæredygtighed som nøglebegreb. Men er det alene hensynet til menneskers ønsker, interesser eller identitet, som skal inddrages? Har ikke også andre væsner behov og interesser, og har ikke også disse krav på at blive tilgodeset, når vi laver livscyklus-analyser og VVM-vurderinger? Lad os med sådanne spørgsmål vende os mod den anden kolonne i figuren ovenfor, og se på de ikke-antropocentriske positioner. Som i spørgsmålet om bæredygtighed kan man skelne mellem primært deontologiske og primært teleologiske positioner. I det første tilfælde tages udgangspunkt i individernes ret til at forfølge egne arationelle livsmål og præferencer, i det sidste tilfælde tages udgangspunkt i det gode liv i et fællesskab, der er videre end menneskearten. I dette afsnit

skal jeg koncentrere mig om den første type, mens den anden type vil blive behandlet i det følgende afsnit.

Et centralt spørgsmål, som de forskellige forsøg på at udvide moralens råderum med fornyet kraft har bragt på bane, er, hvorfor mennesket har fået en sådan særstatus, at kun menneskers ønsker, behov og interesser har krav på hensyntagen. Hvis man ser nøjere på de begrundelser, som på forskellige tidspunkter er givet, kan de næsten uden undtagelse sammenfattes i, at mennesket ene af alle naturvæsner besidder nogle særlige kvaliteter, som giver det en særlig immanent værdi. Engang hed det sjæl (og dermed adgangskort til Gudsriget), idag nøjes man med at tale om fornuft, frihed, kommunikativ handleevne, semiotisk spillerum eller evnen til at foretage moralske vurderinger²⁶. Dette svar rummer imidlertid to fundamentale problemer.

For det første går grænsen mellem de, der besidder de nævnte kvaliteter (hvordan man end forsøger at definere dem), og de der ikke besidder dem, ikke samme sted som grænsen mellem mennesker og andre væsner. Lige meget hvilke af de nævnte kvaliteter man hæfter sig ved, så vil der altid være visse ikke-menneskelige væsner, som besidder kvaliteterne i højere grad end visse mennesker. En normal abe kan eksempelvis siges at optræde nok så frit og fornuftigt og på sin vis være lettere at kommunikere med end et spædbarn eller en dybt åndsvag. Betyder det, at mennesker, der ikke besidder et vist mål af fornuft må glide ud af moralens rum, så vi f.eks. - i overensstemmelse med Jonathan Swifts beskedne forslag - kan begynde at spise spædbørn med samme appetit som når vi spiser grise? Trækker vi alligevel grænsen ved menneskeartens grænser, synes vi at have at gøre med en „speciesisme“, der synes akkurat ligeså vanskelig at begrunde som f.eks. racisme eller sexism.

For det andet er det på ingen måde umiddelbart selvindlysende, at netop fornuft, vilje eller kommunikationsevne giver besidderen en

større ret til hensyntagen end alle andre. Med Benthams klassiske formulering kunne man eksempelvis spørge, om ikke det er evnen til at føle smerte (eller glæde) snarere end evnen til at tænke og tale, som er afgørende. Hvis mængden af arationelle præferencer er den eneste etiske parameter, synes der således ikke at kunne gives nogen grund til at holde ikke-menneskelige væsners præferencer ude, blot fordi de savner tilknytning til en i så fald etisk irrelevant genuin fornuft. Det samme gælder, som vi skal se, hvis man hæfter sig ved subjekt-status som kriterie. Spørgsmålet vil da i første omgang være, hvor langt vi skal gå, dvs. hvor mange væsner vi skal inkludere i moralens (og evt. rettens) virkefelt, og dernæst - med et deontologisk udgangspunkt - hvilke upartiske regler, der kan eller skal anvendes i de konfliktsituationer, som uundgåeligt vil opstå.

Hvor langt skal den lige ret til hensyntagen strækkes? Hvis vi ser på den nyere natur- og miljøetiske debat, er der især tre gennemarbejdede positioner, som med god grund har tiltrukket sig opmærksomhed. I den første position, repræsenteret ved Tom Regan, trækkes grænsen ved væsner, der kan siges at være „*subjekter for et liv*“²⁷. Hertil kræves opfattelsesevne, hukommelse og fornemmelse for fremtiden, herunder for individets egen fremtid. Der kræves endvidere, at individet har et følelsesliv med følelser for henholdsvis behag og smerte, selvstændige ønsker, præferencer eller velfærdsinteresser, evne til at igangsætte handlinger med henblik på at forfølge egne ønsker og mål, og endelig en psyko-fysisk identitet over tid. Kort sagt: at det giver mening at tale om et kontinuerligt eksisterende individ med selvstændige præferencer, med en selvopfattet individuel velfærd, der kan forbedres eller forringes²⁸. Et individ, vi i en eller anden udstrækning vil kunne identificere os med - som vi kan det med bjørnen, der mærker honningen dryppe ned i pelsen²⁹.

Regan forsøger på denne måde at udvide rækkevidden af det Kantske personbegreb snarere end at foreslå et nyt kriterie. Kant definerer en person som et subjekt, hvis handlinger er tilregnelige. Heri ligger to ting. På den ene side finder vi den psykologiske personlighed (*homo phaenomenon*), der konstitueres af evnen til at bevare en identitet over tid på trods af vekslende omstændigheder; på den anden side den moralske personlighed (*homo noumenon*) som konstitueres af evnen til at underkaste sig frihedens love. Som frit væsen, der er sin „jeg-hed“ bevidst, kan det erkende sig som mål i sig selv, og derved tillige indse, at det må respektere andre mennesker som sådanne. En ting (*Sache*) adskiller sig fra en person, da den ikke er tilregnelig, i og med at den mangler enhver form for frihed³⁰. Et dyr må iflg. Kant tilregnes en mellemposition mellem person og ting - omend nærmere det sidste end det første - da det på den ene side ikke er sig selv bevidst som mål i sig selv og ikke kender frihedens immanente love, men på den anden side rummer visse analoge træk til den psykologiske personlighed, dvs. mennesket som dennesidigt *homo phaenomenon*³¹. Det giver mening at tale om pligter i relation til dyrene, i sidste instans er de dog i flg. Kant kun indirekte.

Regan vil have dyrene over på personsiden, og han argumenterer da også ganske overbevisende for, at en række dyr besidder netop de egenskaber, som iflg. Kant konstituerer den psykologiske personlighed. Hvis vi har forpligtelser overfor det enkelte menneske i sin individuelle særegenhed, dvs. overfor mennesket som *homo phaenomenon* - hvad der kan gives gode grunde til at tro, at også Kant må mene³² - så synes vi også at måtte have det overfor ikke-menneskelige subjekter-for-et-liv. Forsøgene på at begrænse den iboende værdi (*inherent value*) til moralsubjekter (*moral agents*) er ubegrundet, og dermed arbitrær. Spørgsmålet er imidlertid, hvad der i givet fald følger heraf; skal vi f.eks. sørge for de basale livsfornødenheder til alle disse

subjekter-for-et-liv? Skal vi tillægge dyr en form for ejendomsret og gøre teknologien så ren, at den ikke griber ind i deres hævdvundne territorier? Svaret hænger i luften, eftersom Regan ikke har meget at sige udenfor staldene, de zoologiske haver og tyrefægterarenaerne. I forhold til dyrene ude i Guds frie natur har han ikke andet at sige end: lad dem være!³³ Hvilket imidlertid straks rejser det supplerende spørgsmål, som aldrig besvares, nemlig: uanset hvad?

Helt tilsvarende problemer rejser sig, når man tager sit udgangspunkt i den klassiske utilitarismes position, hvis fremmeste talsmand idag er den australske filosof Peter Singer. Som hos Bentham er det for Singer evnen til at føle smerte, som er afgørende for kravet om hensyntagen. Singer flytter således grænsen længere ud end Regan. Hvor grænsen helt præcis går mellem væsner, der kan føle smerte, og væsner der ikke kan, er ikke ganske let at afgøre, men under alle omstændigheder finder vi den *„et eller andet sted mellem rejer og østers“*. Alle de væsner, som befinder sig på den rette side af grænsen har ikke blot krav på hensyntagen, men et ligemæssig krav på hensyntagen i den forstand, at deres oplevelser af glæde og smerte må indgå på lige fod i det store utilitaristiske regnestykke over positive og negative oplevelser. Alle dyr er lige; alle tæller de hver for sig for én, og ingen tæller for mere end én³⁴.

Uanset om smerten eller glæden findes hos mennesker eller hvaler, gribbe eller rotter, så er det alene følelsens intensitet, som afgør den vægt, en oplevelse skal tilkendes i regnestykket. Da kun de kvantificerbare følelser i sig selv er af betydning, er indpakningen i og for sig uvæsentlig - det samme gælder enhver differentiering, som ikke er kvantificerbar. Som økonomien tæller penge, tæller utilitaristen følelser. Tilmed gør den tidsmæssige placering ingen forskel; hver gang en beslutning skal tages, må der altså ligemæssigt tages højde for alle de nutidige såvel som fremtidige følelser af forskellig styrke, sådan som de

findes hos alle former for følelsesfulde væsner. En ordentlig mundfuld, må man sige.

I realiteten begrænser Singer - akkurat som Regan - da også sin indsats til det, der foregår i staldene hos slagte- og forsøgsdyrene. Udenfor staldene har han ikke meget at sige; som hos Regan er opfordringen blot: lad de vilde dyr være! Til den oplagte indvending at en konsekvent utilitarisme måtte søge at udrydde både rovdyr (så byttedyrene kunne få fred) og større dyr (så der kunne blive flere smådyr, og dermed flere følelser), bemærker han blot, at større økologiske indgreb hidtil ikke har gjort større lykke³⁵. Og selvom han et sted³⁶ bemærker, at idéen om at lave etiske regnskaber næsten (*sic!*) bliver absurd, når alle nutidige og fremtidige dyrs følelser skal tælles med - både før og efter alle fremtidige syndfloder, istider, meteor-nedslag etc. - så får det ham ikke et øjeblik til at revidere sine præmisser. Og intetsteds finder vi en kvalificering af følelserne, end-sige en differentiering af de omstændigheder og den baggrund, følel-serne udspiller sig på.

Folk som Singer og Regan har gjort en stor, og fortjenstfuld indsats for at få bragt slagte- og forsøgsdyrenes triste og til tider grusomme skæbner på den politiske dagsorden. Det forekommer mig imidlertid, at de i deres iver efter at integrere og bringe på fælles formel (henholdsvis følelser og personstatus) kommer til at se stort på de differentieringer, som selv indenfor menneskearten er afgørende. Der er ganske enkelt ikke plads til kvalitative argumenter. Dertil kommer, at deres individualistiske og kvalitetsfortrængende udgangspunkt gør dem ude af stand til at tackle de problemer, som opstår i forbindelse med indgreb i de økologiske systemer. Derfor er det da også karakteristisk, at de begge, i det øjeblik vi bevæger os udenfor staldene, ender i udifferentierede (og uigennemførlige) metodologiseringer og/eller en *laissez faire*, der af en

eller anden grund ikke omfatter menneskearten. Noget egentligt svar på, hvor ren teknologien skal være, kan således dårligt indhentes her.

En mere gennemtænkt tilgang til prioriteringerne i livet udenfor staldene finder vi i tilknytning til en tredje, og ved første øjekast endnu mere radikal position. Jeg tænker her på den amerikanske filosof Paul Taylor, der i bogen *Respect for Nature* gør sig til talsmand for en biosfærisk egalitarisme, der fordrer ligemæssig respekt for og hensyntagen til alle „teleologiske centre for liv“³⁷ fra mennesker, heste og hunde til bier, blomster og børsteorme. Hver for sig rummer de altid unikke individer en stræben efter udfoldelse af sin særlige art. Akkurat som Regan argumenterer Taylor imod, at mennesket og de menneskelige aktiviteter skal tillægges en principielt højere status. Han vender sig derfor i første omgang mod to typer af argumenter.

For det første afviser han, at man på en upartisk måde kan begrunde, at en ene form for udfoldelse ligger mindst et kvantespring højere end andre former. Har mennesket f.eks. sproget i sin magt, så er bavianen dog omvendt i stand til at svinge i trækrone på en måde, som ville gøre selv en Tarzan misundelig, fugle kan flyve med en præcision og elegance uden lige blandt de menneskeskabte maskiner, og planter kan skabe blomster af en skønhed, som synes vanskelig at overgå på kunstig vis. Selv sådanne bedømmelser bærer menneskets segl; set fra en amøbes eller en flues vinkel er det måske ganske andre ting, der tæller. Går vi upartisk - biocentrisk - til værks, må vi derfor afvise at give besidderen af de evner, som kræves til at udføre visse former for aktivitet, prioritet frem for andre.

For det andet afviser han, at mennesket skulle have en højere iboende værdi (*inherent worth*) end alle andre livsformer. Spørgsmålet, om fænomener skal tillægges en iboende værdi, er ikke - her følger også han Kant - et spørgsmål om mere eller mindre, afhængigt af tilstedeværelsen af særlige egenskaber. Enten har de en sådan værdi,

eller også har de den ikke. Det afgørende er heller ikke tilstedeværelsen af selvbevidsthed eller af en selvopfattet velfærd, men slet og ret om vi har at gøre med et fænomen, som kan siges at være bedre eller dårligere stillet under forskellige betingelser. Alle levende væsner har hvert sit indre *telos*, og er følgelig som sådanne mål i sig selv med et ligemæssigt krav på respekt og hensyntagen. Selvom vi ikke til bunds kan forstå, hvordan et ikke-bevidst liv vil være, kan vi dog stadig begribe, hvad der vil være et gode for et træ, en dansemyg eller en tarmbakterie - set i lyset af deres stræben efter selvudfoldelse. Kun at tilkende visse aktører en iboende værdi vil således være lige så arbitrært som kun at tilkende en mindre del af menneskearten iboende værdi.

I konsekvens af, at han finder begge de to typer argumenter utilstrækkelige, vælger Taylor i første omgang en radikal deontologisk vej, hvor kravet er, at man ligemæssigt respekterer alle livsvæsners selvudfoldelse (uden nødvendigvis at tilkende dem rettigheder med alt, hvad dertil hører³⁸). Ligesom vi ikke kan dømme mellem forskellige menneskers hver for sig særegne præferencer og livsværdier, kan vi heller ikke dømme mellem de forskellige livsformers selvudfoldelse. I stedet må vi enten søge at finde en neutral metode, der kan aggregere de mange former for selvudfoldelse, eller et sæt af neutrale regler, der kan afgøre konflikter mellem forskellige former for selvudfoldelse eller præferenceopfyldelse.

Paul Taylor vælger den sidste vej, og han forsøger derfor at opstille 5 principper, som skal gøre det muligt at foretage en upartisk prioritering mellem konkurrerende ønsker og krav. Selvom det kun er mennesket, der vil kunne optræde som moralsk agent, skal principperne alligevel regulere forholdet mellem mennesker og andre livsvæsner på en måde, som ikke favoriserer mennesket. Det første af disse principper er retten til selvforsvar: ethvert individ, herunder de menneskelige, har

ret til at forsvare sig, når der opstår fare for liv og helbred. Det andet princip er proportionalitetsprincippet, der siger, at basale interesser altid går forud for ikke-basale interesser. Det tredje princip siger, at i valget mellem alternative måder at nå et givet mål, skal den vej foretrækkes, som resulterer i mindst skade. Det fjerde princip er princippet om distributiv retfærdighed, i følge hvilket fordele og ulemper, goder og onder skal (for)deles ligeligt mellem alle berørte individer, uafhængig af art. Hvor et eller flere af de ovennævnte principper overtrædes, sættes det femte princip, den restitutive retfærdigheds princip i kraft: der skal kompenseres for den forrettede skade.

Der opstår en række problemer, hvis vi tager Taylors principper helt bogstaveligt. Lad mig blot nævne et par af de mere oplagte³⁹. Proportionalitetsprincippet fordrer, at basale interesser altid respekteres forud for de ikke-basale. Sygdomsbakterier har en basal interesse i overlevelse. Så længe den sygdom, vi er angrebet af, ikke er dødelig eller har langtrækkende følger for vort helbred, må vi følgelig undlade at bekæmpe den. Hvad betyder 14 dage i sengen overfor truslen om snarlig død? Heller ikke angreb af f.eks. lus bør vi imødegå - den kløen, vi måtte være generet af, kan dårligt siges at stå mål med lusenes mere skæbnesvangre møde med lusegift. Overhovedet bliver det vanskeligt at foretage sig ret meget uden at overtræde princippet. Også princippet om restitutiv retfærdighed giver vanskeligheder, når man som Taylor så udtrykkeligt tager et individualistisk udgangspunkt. Et af hans eksempler består således i at plante træer som compensation for tidligere fældninger. Hvordan en sådan nyplantering vil kunne genoprette den skade, som er blevet det fældede træ til del, står imidlertid hen i det uvisse.

Man kunne nævne en lang række lignende eksempler, der enten fører til selvmodsigelser eller resulterer i så radikale krav, at de reelt er umulige at efterleve. Ved at se Taylors egne eksempler nøjere efter -

specielt i afsnittet om den minimale skades princip⁴⁰ - viser det sig da også, at han slet ikke er så radikal, som han ved første øjekast fremtræder. Hvad eksemplerne også viser, er, at hans ellers tilsyneladende konsekvent egalitære og deontologiske projekt er fuldt af sprækker⁴¹, eller måske allerede i udgangspunktet er af en ganske anden art end de tidligere beskrevne.

Princippet om minimal skade er relevant, når andre livsvæsners basale interesser er i konflikt med ikke-basale menneskelige interesser, men ikke desto mindre må vige som følge af de involverede menneskelige interessers vigtighed. To betingelser må i flg. Taylor her være opfyldt. For det første må opfyldelsen af den involverede menneskelige interesse være vigtig for den menneskelige civilisation som sådan set i et bredt historisk perspektiv. Og for det andet må interessen være knyttet til et individs mere eller mindre velovervejede livsmål og ikke blot til forbigående præferencer.

Lad os se lidt nærmere på, hvad Taylor skriver om disse betingelser. Det afgørende er, at interessen er central for, hvad han betegner som „opretholdelsen af et højt kulturelt niveau i samfundet“. Blandt sådanne centrale interesser regner Taylor ikke alene bestræbelsen på at skabe værdifulde bidrag i f.eks. æstetiske eller videnskabelige sammenhænge, men tillige de juridiske, politiske og økonomiske systemer, som er nødvendige for at fastholde og udvikle samfundet på et højt kulturelt niveau. Ja tilmed nævner han fænomener som lufthavne, jernbaner, havneanlæg, kraftværker, kontorbygninger, forretninger, fabrikker, lagerbygninger, hoteller, beboelseskvarterer, broer, tunneller, golfbaner, parker m.v. som mulige betingelser, forudsat der ikke findes mindre skadelige måder at opnå det samme i relation til de overordnede mål. Tilsvarende må individets livsmål bedømmes ikke blot i relation til hans eller hendes evner og betingelser, men tillige i relation til værdifuld-

heden af de satte mål set i forhold til de mulige skader på ikke-menneskelige væsner.

Taylor gør således det, han i første omgang syntes at benægte muligheden af: han anerkender nødvendigheden af at vurdere målsætningerne teleologisk, efter deres værdifuldhed. Man må derfor i anden runde spørge, hvordan det afgøres, om de samfundsmæssige målsætninger er tilstrækkeligt værdifulde, og om der ikke findes mere nænsomme måder at opnå det samme på. Taylors svar er, at der ikke findes nogen særlig metode til den slags afgørelser. Og en egentlig demok eller biokratisk procedure blandt alle berørte er på forhånd udelukket af indlysende grunde. Hans svar bliver derfor dydsetisk: mål og midler må bedømmes af rationelle, informerede, oplyste og autonome samfundsmedlemmer, som samtidig er tilstrækkeligt opmærksomme overfor de konfliktende ikke-menneskelige interesser og behov. Det vil være tilladt at forfølge de givne mål med de givne midler, når sådanne dømmekraftige personer ikke vil være villige til at afstå fra at forfølge målene - set i lyset af det givne samfunds særlige kultur, livsform og historie - og ikke kan finde alternative, og mere naturnænsomme måder at efterstræbe målene på. Teknologien skal være så ren, at den kan forsvares på denne måde.

Paul Taylor skriver selv, at hans udgangs- og orienteringspunkt er et etisk (og altså teleologisk) ideal om harmoni mellem menneske og natur. Selv har jeg store problemer med en sådan formulering, som synes at trække mennesket ud af naturen. I realiteten er Taylors bestræbelse da også snarere at finde en plads til mennesket i naturen, hvor råderummet for de forskellige menneskelige udfoldelser ikke bliver større, end de er berettiget til set i lyset af den mangfold af livsudfoldelse som findes i den øvrige del af naturen. En sådan bestræbelse vil jeg betegne som teleologisk, hvilket bringer os frem til den fjerde position, som kan kaldes økocentrisk-teleologisk.

VII. Landets etik

Alle de tre positioner, der blev beskrevet i det foregående afsnit, tager udtrykkeligt deres udgangspunkt i enkeltindivider, ligesom de alle - i det mindste i udgangspunktet - kan placeres under den brede deontologiske hat, jeg har skitseret ovenfor. For Taylor gælder dog, som vist til slut i afsnittet, at der er tale om en form for skabsteleologi: naturforandrende aktiviteter bedømmes på deres værdifuldhed set i relation til udfoldelsen af en *haute culture*. I dette afsnit skal jeg give nogle eksempler på positioner, der mere åbent bekender sig til en form for teleologi, og som samtidig antager tilstedeværelsen af en form for fællesskab, der er videre end menneskearten. Et fællesskab, som af nogle tilmed antages at have selvstændige mål, der må tillægges højere prioritet end både opfyldelsen af de enkelte individers private livsmål og de menneskelige fællesskabers værdier.

Lad mig tage udgangspunkt i en af klassikerne på området, nemlig den amerikanske ranger Aldo Leopold, hvis *Sand County Almanac*, der bl.a. indeholder det berømte essay om „The Land Ethic“, har været inspirationskilde for flere generationer af især amerikanske natur- og miljøetikere⁴². Den ihærdighed, Leopold er blevet anvendt med, skal nok også ses på baggrund af den poetiske skrivestil, han anvender, og som ikke blot er inspirerende, men tillige giver mulighed for en vifte af fortolkninger. Når han opfordrer os til at tænke som et bjerg, fordi kun bjerget har levet længe nok til at kunne lytte objektivt til ulvens hyl (i modsætning til den skydeglade farmer), så er stemningen lagt, og bolden givet op til fortolkningernes spil.

Leopold vil med sin *Land Ethic* have os til at tænke med et bjergs tyngde og tålmod, eller som et landområde, der ligemæssigt og uden at skelne omfatter jord, vand, planter og dyr. Vi skal ikke plukke enkeltelementer ud og give dem særrettigheder eller tillægge dem særlige iboende værdier, som går forud for alt andet. Vi skal forstå os

selv som menige medlemmer af naturens fællesskab, og ikke som naturens udefra kommende erobrere. Vi skal søge at tænke i takt med det samlede fællesskabs iboende rytme og *telos*. Vi skal leve i overensstemmelse med landets stræben.

Men hvad er det da, landet må antages at stræbe efter? Når man læser Leopolds bog, fremgår det med al tydelighed, at „landet“ blandt andet kan forstås som det økologiske system, vi tager del i, og tolkningen er da også i lange stræk åbenlyst inspireret af økologisk tankegang. „Den runde flod“, som et af essayene omhandler, er en karakteristisk metafor. Landets stræben er tilsvarende afdækket i termer, som er hentet fra den økologiske tradition. Tilmed fra forskellige dele af den økologiske tradition - hvad Leopold ikke selv gør opmærksom på, og måske næppe registrerer⁴³. Det betyder, at landet både forventes at stræbe mod modenhedens klimaks, sundhed og balance (når det tolkes som en art superorganisme i traditionen fra Frederick Clements)⁴⁴, mod længere og mere komplekse fødekæder og øget diversitet (når det tolkes som et funktionelt, hierarkisk fællesskab i traditionen fra Charles Elton)⁴⁵, og mod en øget energibevarelse og en mere effektiv energianvendelse (når det tolkes som et energiflow-system i traditionen fra Arthur Tansley og senere Odum-brødrene)⁴⁶.

At Leopolds beskrivelse af miljøetikens sigt punkter ikke er entydig, skal ikke optage os her. I stedet skal jeg vende mig mod tre centrale spørgsmål, som det vil være afgørende for en økocentriker at kunne besvare på en overbevisende måde. Det første spørgsmål er: Kan vi overhovedet være forpligtede overfor landet selv (eller dets eventuelle iboende *telos*), eller overfor de fysisk-biologiske „pyramider“, hvori vi selv tager del? Hvad skal vi parallellisere med? Skal vi tolke forpligtelsen overfor landet på samme måde som forpligtelsen overfor (værdierne i) det transgenerationelle politisk-kulturelle fællesskab, vi tilhører? Eller skal vi tolke „landet“ som en selvstændig entitet med en form for

personstatus parallelt til mennesker (og evt. andre levende væsner) - en entitet, som man måske endog vil kunne tillægge rettigheder? For det andet: Hvad vil det mere præcist sige at forpligte sig overfor landet? Har landet, hvad enten man forstår det som biotoper eller som økosystemer, overhovedet egen retning og egne mål uafhængigt af de individuelle organismer (eller grupper af organismer), som tager del deri, eller må man forstå forpligtetheden på en mindre direkte facon? Betyder en sådan forskydning af focus, at individernes værdi alene er funktionel i forhold til det samlede systems mål? Og endelig, for det tredje: Er menneskelige mål del af landets mål, eller må mennesket og dets målsætninger omvendt tolkes som ikke-naturlige eller unaturlige - på trods af at vi i følge bl.a. Leopold netop skal forstå os som medlemmer af naturens fællesskab?

De to første spørgsmål er tæt sammenknyttede, for hvis der ikke i en eller anden minimal forstand kan tales om immanente mål i det økologiske system, så synes det også vanskeligt at tale om direkte forpligtelser overfor landet selv; der synes højst at være tale om forpligtelser i relation til det. Uden et minimum af identificerbare mål - eller noget der svarer dertil - synes enhver tale om direkte forpligtelser at blive ganske diffus. Vil man tillægge landet en personlignende status, er det således et afgørende spørgsmål, om det overhovedet er rimeligt at tale om økosystemer eller biotiske fællesskaber, der bevæger sig „naturligt“ i en bestemt identificerbar retning.

Selvom vi for en stund sætter den menneskelige indvirken i parentes, er det imidlertid tvivlsomt, om man kan tale om, at landet bevæger sig i en klart definerbar retning - hvad enten vi taler om en bevægelse mod stabilitet, kompleksitet eller effektivitet. Problemstillingen er dog særdeles kompleks, og kunne fortjene en mere indgående diskussion, end pladsen her tillader. Jeg skal nøjes med at henvise til de efterhånden mange eksempler på, at det ikke først og fremmest er stabilitet, der

kendetegner selv de økologiske systemer, der er mest upåvirkede af menneskelig aktivitet, men snarere en bestandig forandring⁴⁷. Det er nemlig ikke kun mennesker, men nok så meget ujævne klimatiske cykler, tørke, brande, vulkansk aktivitet, storme, osv., der bestemmer, hvordan et givet økosystem udvikler sig. Hvortil så skal føjes den stadige interne fluktuation, hvor sygdomme, græshoppesværme og elefantflokkene kan hærge et område, hvor flokke af større pattedyr kan holde træveksten i ave, hvor bæverdæmninger kan vende op og ned på den lokale økologi, og hvor de enkelte arter endog kan risikere at udkonkurrere sig selv ved at overudnytte et område eller ved at skabe forbedrede livsbetingelser for konkurrerende arter.

Det, der ved første øjekast kunne synes at være en form for klimaks, viser sig derfor i reglen at være mere ustabil og fluktuerende end det ved første øjekast så ud; midlertidige klimaks erstattes til stadighed af nye successioner, der går i uforudsigelige retninger. Til tider er der relativ stabilitet i et område, høj grad af kompleksitet og en relativt effektiv opsamling og lagring af solenergi. Tilstanden er imidlertid aldrig af ubegrænset varighed. Der er i reglen masser af livskraft og grøde, men næppe nogen entydig retning for systemet som helhed.

Problemerne ved at antage tilstedeværelsen af en målsætning i tråd med de nævnte stikord - og i forlængelse heraf: de forpligtelser, som måtte følge med - bliver endnu større, når vi vælger et tidsperspektiv, som er længere end vort eget. I et evolutionært perspektiv (og hvilket andet perspektiv kan man vælge, hvis man vil forsøge at tolke landets eller biosfærens retning med et bjergs tålmod?) er enhver form endnu mere oplagt kun af forbigående og relativ karakter. I et sådant perspektiv bliver det samtidig åbenbart, at den økologiske foranderlighed i sig selv er højst produktiv. Selv, eller måske især, de bratte og voldsomme forandringer - som overgangen fra perm til trias eller fra kridt til tertiær

- kan således skabe betingelser for, at nye, og ofte mere avancerede livsformer kan vinde indpas.

I et sådant perspektiv bliver det endnu vanskeligere at tale om forpligtelser overfor landet som en selvstændig størrelse. Lige meget hvad vi foretager os, så vil det økologiske system forandre sig i den ene eller den anden hver for sig lige naturlige retning, skabe nye former og tilstande. Måske er der i et langt perspektiv en form for retning: fra det generelle mod det egenartede og individualiserede - fra atombevægelser til Henry David Thoreau, som Holmes Rolston har formuleret det - eller mod et øget semiotisk spillerum med Jesper Hoffmeyers terminologi. Det synes imidlertid vanskeligt at drage slutninger herfra og til de eventuelle forpligtelser, som måtte komme på tale i et kortere (og mere menneskeligt) perspektiv. Under alle omstændigheder vil man ikke kunne finde støtte for en stærk tolkning som den, især J. Baird Callicott er blevet berømt (eller berygtet) for, hvor landet tillægges en personlignende status som en organisk helhed, der kan eksistere med forskellige grader af *well-being*⁴⁸.

Problemerne med at anvende en stærk tolkning af landet som en autonom og forpligtende entitet med et eget *telos* forøges endnu en tand i det øjeblik, man eksplicit inddrager mennesket med alle dets mangeartede aktiviteter, der så voldsomt griber ind i og forandrer landets form, rytme og retning. Man ender således meget hurtigt i en form for misantropi, hvis man tolker landets egensindighed som noget, der både består uafhængigt af mennesker og er ultimativt forpligtende. For så vidt mennesket mere end noget andet væsen har grebet afgørende, nogle ville sige destruktivt, ind i de økologiske systemer, kan dets tilstedeværelse derfor også let blive tolket som direkte naturstridigt. Blandt de få, der har forsøgt at forsvare en sådan position, finder vi igen Callicott, der i den tidligere nævnte artikel har argumenteret for, at økocentrisme og misantropi er siamesiske tvillinger⁴⁹. Kun for

så vidt som vi bestræber os på at blive mere beskedne og mere funktionelle hjul i naturens store målrettede maskineri, kan vi gøre os fortjent til et liv på jord. Mange vil uden tvivl kunne følge Tom Regans betegnelse af en sådan position som slet og ret "miljø-fascistisk"⁵⁰ (omend man alt for let kommer til at smide et barn ud med badevandet, hvis man som Regan kun har øje for de enkelte træer og ignorerer skoven som helhed).

Callicotts position tydeliggør under alle omstændigheder en særlig selvmodsigelse, som alt for ofte bliver følgen af et økocentrisk udgangspunkt, en modsigelse som også Leopold et stykke af vejen ligger under for. På den ene side pointeres det således, at mennesket skal forstå sig som menig borger i naturens republik. På den anden side synes mennesket i det mindste i den stærke tolkning netop at blive placeret udenfor naturen, for så vidt som den menneskelige aktivitet tolkes som en størrelse, der er i modstrid med naturens angivelige bevægelse mod større stabilitet, diversitet - og måske tilmed: skønhed. Samtidig med at vi opfordres til at se os selv som naturvæsner i naturens store cirkelbevægelse, skammes vi tilsyneladende ud som naturens største fjender. Det hænger ganske enkelt ikke sammen, for hvad skulle mennesket selv og alle dets mål og midler egentlig være for størrelser, hvis de ikke var del af naturen selv.

Det er dog langt fra givet, at en sådan selvmodsigelse er en nødvendig følge af et økocentrisk udgangspunkt. Man kan således også vælge en svagere tolkning end Callicotts, sådan som eksempelvis Holmes Rolston⁵¹ har gjort det - ligeledes med udgangspunkt i Leopolds *land ethics* - og nøjes med mere pragmatisk at pointere, at man ved indgriben i det omgivende miljø almindeligvis må tage sit udgangspunkt i det samlede systems egenskaber og kvaliteter snarere end i de enkelte artsindivider. Man kan således på samme tid stille sig tvivlende overfor tilstedeværelsen af et entydigt *telos*, et enhedsligt program,

men stadig pointere betydningen af en øget opmærksomhed, og dermed en øget differentiering i opfattelsen af værdierne eller kvaliteterne, sådan som man finder dem i de økologiske systemer, aflæst som helheder.

Rolston har leveret en række sensitive beskrivelser af helhedernes kvaliteter under stikord som enhed og samspil, orden og harmoni, skønhed og kreativitet, rigdom og diversitet, modstandskraft og relativ stabilitet. Selvom han på ingen måde er blind for de lidelser, der permanent er til stede, eller for eksempelvis skovbrandes og vulkanudbruds hærgen, finder han det stadig væsentligt at fastholde en række begreber af normativ art i beskrivelsen af de samlede systemer. De forekommer ham ganske enkelt svære at komme udenom, når man vil beskrive systemerne som helheder.

Vi ledes næsten uundgåeligt frem til spørgsmålet, om det i realiteten først er os, der skaber værdier og kvaliteter, som vi derpå pådutter omgivelserne, eller om det er omgivelserne, der så at sige får dem frem i os? Rolston lader med god grund svaret hænge i luften (omend hans forkærlighed ligger ved den sidste tolkning⁵²). Det er da også tvivlsomt, om der overhovedet kan gives noget fornuftigt, endsige entydigt svar på et sådant spørgsmål, for lige så oplagt det synes at være, at det kun er mennesker, der kan foretage den slags tolkninger, lige så klart er det omvendt, at det først er når man retter opmærksomheden mod de forskelligartede økologiske systemer i deres helhed, at værdierne overhovedet melder sig, kvalificeres og gør sig gældende. Det er i den forbindelse ikke afgørende, om Rolstons kategorier er dækkende eller ej - og jeg må da også tilstå at have visse forbehold i så henseende.

Mens det ikke forekommer mig synderlig vigtigt, om værdierne primært kan siges at bestå i eller udenfor den, der vurderer, når det under alle omstændigheder først er i mødet mellem tolkeren og det fortolkede, at de gør sig gældende, så er det uligt mere interessant at

pointere, at interessen i kvaliteterne ikke er udsprunget af en ekstern interesse af instrumentel eller nyttemæssig art. Der er her en oplagt parallel til Kants diskussion af interessen i det naturskønne i *Kritik der Urteilstkraft*⁵³. Også Kant pointerer således, at interessen i sådanne fænomener vil være ren i den forstand, at den først opstår i selve mødet med dem. Vi bliver opmærksomme på kvaliteterne uafhængigt af enhver forudgående hensigt, og får lyst til at bevare eller forøge dem. Vi oplever deres betydning uden at have villet det på forhånd. Der er intet egentligt formål til stede - hverken i fænomenerne selv eller i oplevelsen af dem - højst en formålsmæssighed i den forstand, at der i mødet med fænomenerne viser sig kvaliteter af betydning.

En tilsvarende tankegang finder vi hos folk som Rolston. I stedet for at gøre mennesket til et fremmedelement eller ligefrem til naturens fjende, betoner han derfor - med et sprogvvalg som bringer tankerne hen på ikke blot Kant, men nok så meget Rousseaus savojske præst - menneskets dobbelte rolle som både borger og konge⁵⁴. Som borger er mennesket egeninteresset på linie med alle andre arter; konge er det, for så vidt som det alene indtager den særlige rolle som „*moralisk, kognitiv og kritisk overvåger*“. Hvor andre dyr (så vidt vi kan bedømme det) er mere eller mindre absorberet i de nicher, som de er tilpasset eller har tilpasset sig, kan mennesket være anderledes excentrisk til stede. I en dobbelt forstand. For det første kan mennesket kognitivt omfatte det, som omfatter det selv - hvor kropsligt betinget kognitionen end måtte være. Mennesket er (også) *world-viewer*. Og for det andet evner kun mennesket at lægge så meget distance til sine egne umiddelbare præferencer, at det bliver muligt at erkende og respektere værdier og kvaliteter, som ikke har en umiddelbar relation til dets egen snævre behovstilfredsstillelse. Hvor alle andre dyr kun har præferencer, kan mennesket have værdier.

Det er her en central pointe, at mennesket netop ved (med Rolstons mere provokerende end præcise betegnelse) „at følge naturen“, dvs. ved at være åben og sensitiv overfor dens særlige kvaliteter - også dem, som findes uafhængigt af menneskelige projekter - samtidig transcenderer den i dens hidtidige form, gør den til mere end den ellers ville være. Naturen synes kun gennem menneskets tilstedeværelse at kunne blive bevidst om egne kvaliteter og værdier - hvorved den allerede er blevet en anden⁵⁵. En anden bliver den imidlertid ikke kun, fordi tolkningen i sig selv er et tilskud, men nok så meget fordi de værdier, som er knyttet til menneskelig virksomhed, må tolkes som ligemæssigt naturlige, og derfor må vurderes og afvejes på linie med de værdier, som kun kan fastholdes ved meget begrænset virksomhed. En økocentriker, der ikke holder mennesket udenfor parentes, må således ligemæssigt afveje alle de kvaliteter og værdier, som naturen rummer, uden at skele til om mennesker har været medkonstruktør eller ej.

Den mere traditionelle, antropocentriske etik, der gør menneskets ønsker og behov i snæver forstand til ultimativ målestok, kommer let til at degradere mennesket, for så vidt som den vil være tilbøjelig til at overse den særlige evne til transcendens, til at finde kvaliteter hinsides de selvcentrerede præferencer. Ikke desto mindre må etikken forblive antropocentrisk, for så vidt som dobbeltheden mellem opdagelse og skabende tolkning er et uomgængeligt vilkår: kun mennesket kan bringe kvaliteterne frem i lyset, kun mennesket kan levere en tolkning af deres betydning, kun mennesket kan inkorporere dem i et etisk ærinde. Hvortil så kommer, at mennesket i kraft af sin rolle som naturens selvopfatter, eller i kraft af dets evne til at opfatte naturens kvaliteter i en excentreret forstand, selv må tildeles eller erkendes at have en særlig kvalitet. Med Rolstons svært oversættelige formulering: som naturens *capstone evaluator* har mennesket selv *capstone value*.

En økocentriker tvinges derfor uomgængeligt til tillige at være antropocentriker i en mere end trivial forstand.

VIII. Nogle få afsluttende teser

Lad os efter denne rundtur endnu engang vende tilbage til spørgsmålet om, hvor ren teknologien skal være. Svaret er: så ren, at den ikke i det lange løb ødelægger større værdier end den selv skaber. Jeg har i dette arbejdsblad forsøgt at sige noget om, hvad der ligger heri, og noget om hvordan man ikke skal tolke det. Lad mig slutte af med nogle få pointer, formuleret i teseform, der både samler lidt op på og supplerer det allerede sagte.

1. Vi kan ikke forlade os på en eller anden præfabrikeret metode, der ved hjælp af den ene eller anden form for moralsk algoritme kan give entydige løsninger. Der findes ganske enkelt ikke et på forhånd hierarkisk ordnet sæt af entydige standarder, vi kan måle de mange forskelle goder og hensyn i forhold til. Som nævnt betyder det ikke, at metoder ikke med fordel vil kunne anvendes på passende tid og sted, men blot, at vi ikke kan forvente entydige svar ved at anvende dem, ligesom vi ikke kan undslippe den ikke-metodologiserbare vurdering af, hvornår metoder overhovedet vil rimelige og relevante at anvende.

2. I stedet må vi erkende nødvendigheden af en dømmekraft, der kan vægte goder og hensyn uden klare kriterier. Til en sådan dømmekraft fordres ikke blot dyder som opmærksomhed, tålmod, åbenhed, retfærdighedssans etc., men tillige kreativitet og forestillingskraft. Etisk stillingtagen kan ikke sammenlignes med et ekspeditionskontor for forud etablerede præferencer og rettigheder; der vil altid være et konstruktivt element til stede.

3. Samtidig må vi erkende, at ingen nok så kvalificeret gruppe af enkeltpersoner rummer tilstrækkeligt overblik, opmærksomhed og integritet til at vi kan overlade det til dem at tage stilling. Hvortil kommer,

at dømmekraften er pålagt så mange byrder (med John Rawls' udtryk), at der altid vil være en flerhed af ligemæssigt gode svar på alle vigtige og dermed komplicerede spørgsmål. Det nytter ikke at forsøge at skære igennem forskelligheden ved at reducere fælles prioriteringer til en aggregering af private tilbøjeligheder. Vi kan i en række spørgsmål ende med at vælge at stemme om svaret, at uddelegere ansvar, i mere trivielle tilfælde eller i gentagelsessager sågar at tage en eller anden idiotsikret metode i anvendelse. Det afgørende vil imidlertid være, at de afgørelser, der træffes, forbliver knyttet til en institutionelt sikret kontinuerlig debat om værdier, kvaliteter og prioriteringer. Dyds- eller dømmekraftsetik og proceduraetik må således supplere hinanden gensidigt.

4. Spørgsmålet, om en miljøetik skal være antropocentrisk eller ej, er ikke så afgørende, som det ofte fremstilles. For det første vil det altid være mennesker, der foretager vurderingerne - selv når andre væsners udfoldelse tages i betragtning eller når „landets“ kvaliteter søges aflæst. Vi har kun vore egne tolkninger at basere os på. Og for det andet vil kun en etik, der respekterer andre værdier og kvaliteter end de, der er snævert knyttet til egennytten, være os værdige som mere end selv- og antropocentrerede præference-containere.

5. Endelig forekommer det mig væsentligt ikke først og fremmest at tænke det etiske engagement i negative termer som selvbegrænsning og undladelse. Det hele får et skær af puritanisme og afkald på den måde. I stedet for at fokusere på det, man ikke kan eller bør gøre, vil det være mere interessant at have øjnene rettet mod de kvaliteter og værdier, man faktisk ønsker at bevare eller forøge. Det er som med god vin: man kan måske ikke få så meget af den, til gengæld smager den bedre, og man slipper for tømmermændene.

Noter

- ¹ „En produktorienteret miljøindsats“ er det udtryk, der anvendes i Miljø- og energiministeriets *Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1995*, Kbh. 1995, bl.a. s. 35ff.
- ² Her tænker jeg alene på selve Miljøbeskyttelsesloven. En række af de nævnte problemer er eksempelvis søgt imødegået gennem særlige handlingsplaner.
- ³ Et par korte, ikke helt nye, men stadig læseværdige introduktioner til idéen om renere teknologi: Leo Alting: „Renere teknologi - en integreret miljøfilosofi“, i: *Renere teknologi. Konferencerapport*, Miljøministeriet, Kbh. 1989, og *Miljøstyring - en håndbog i praktisk miljøarbejde*, Orientering fra Miljøstyrelsen nr. 6 1992. De officielle handlingsplaner er *Udviklingsprogrammet for renere teknologi* fra 1986, *Handlingsplan for renere teknologi, 1989-92*, fra 1989, samt *Handlingsplan for renere teknologi, 1993-97*, fra 1992. Især den seneste af handlingsplanerne pointerer nødvendigheden af en klarere produktorientering.
- ⁴ *Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1995*, s. 38.
- ⁵ Jf. hertil bl.a. *Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1995*, s. 35.
- ⁶ Jf. f.eks. Miljøministeriet: *Miljøindsatsen i 90'erne*, Kbh. 1990, og miljø- og energiminister Svend Aukens forord til *Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1995*.
- ⁷ Betegnelser kan ofte være farlige, fordi de på forhånd kan give anledning til misforståelser. En alternativ betegnelse kunne være 'formalistisk', for så vidt som idéen er at reducere alle former for hensyn til et enkelt formelt princip, hvad enten det er kantiansk eller utilitaristisk (jf. hertil Charles Taylor: „The Diversity of Goods“, i: *Philosophy and the Human Sciences. Philosophical Papers 2*, Cambridge 1985). En anden mulighed er 'monistisk'; denne betegnelse er bl.a. anvendt af Peter Wenz og Bryan Norton i flere forskellige bøger og artikler som et modbillede til deres egne pluralistiske positioner. Endelig bruger både Michael Sandel og Mark

Sagoff betegnelsen 'deontologisk liberalisme' i tilsvarende ærinder jf. (Michael Sandel: *Liberalism and the Limits of Justice*, Oxford 1982; Mark Sagoff: *The Economy of the Earth*, Cambridge 1988).

- ⁸ Også her er der tale om en betegnelse, som kan give anledning til misforståelse. Mange utilitarister kalder eksempelvis deres position teleologisk, fordi den handler om konsekvenser snarere end om principper. Som det vil fremgå senere, adskiller det, jeg her har betegnet som teleologisk, sig markant fra de typiske utilitaristiske nytte- eller velfærdskalkyler. Snarere kan man henregne utilitarismen (eller væsentlige dele af den) under det, jeg her har kaldt den deontologiske position af to grunde. For det første er det en central pointe for utilitarismen, at alle har en ligemæssig *ret* til at få sine præferencer inddraget i den store nyttekalkyle, som er utilitarismens bud på etisk sigtepunkt. For det andet deler utilitarismen hele udgangspunktet med den deontologiske position: etik angår ikke kvalitative aspekter af det gode (liv). Etik er således for en utilitarist ikke andet end en afvejning mellem individuelle arationelle præferencer (resp. præferenceopfyldelser). Det gode liv er ikke andet end den optimale aggregering af sådanne private præferencer.
- ⁹ Vores fælles fremtid. Brundtland-kommissionens rapport om miljø og udvikling, Kbh. 1987, s. 52.
- ¹⁰ Jf. f.eks. H. Meyer et.al.: *Omkostningsopgørelse for miljøeksternaliteter i forbindelse med energiproduktion*, Risø 1994. For en kritisk diskussion, se Frede Hvelplund et.al.: *Demokrati og forandring. Energihandlingsplan 96*, Aalborg 1995, kap. 4. Yderligere litteraturhenvisninger kan findes her.
- ¹¹ Således f.eks. Landbrugsministeriets tekniske redegørelse om *Bæredygtigt Landbrug*, Kbh. 1991, afsn. 2.5, og måske endnu mere udpræget: Niels Groes: *Landets brug og misbrug*, Kbh. 1991. Ingen af rapporterne går dog så langt som til at lade økonomiske cost-benefit opgørelser være eneste vurderingsfaktor.

- ¹² For en kortfattet introduktion, se Jesper Jespersen og Stefan Brendstrup: *Grøn økonomi*, Kbh. 1994, spec. kap. 9. Jf. hertil også bl.a. Miljøministeriet: *Miljø og økonomi*, Kbh. 1990, H.E. Zeuthen & Bent Jensen: *Hvad fik vi ud af den økonomiske vækst?*, Kbh. 1995, Miljøministeriet: *Prissætning af miljøforhold*, Arbejdsrapport fra Miljøstyrelsen nr. 13, 1994.
- ¹³ Dette er også et af hovedargumenterne for at anvende en positiv kalkulationsrente ved cost-benefit opgørelser. Ved at bruge en positiv kalkulationsrente mindskes (diskonteres) værdien af fremtidige goder og omkostninger, og dermed deres relative betydning i en aktuel vurdering. Med en kalkulationsrente på blot 3,5% vil betydningen af et gode eller onde således være halveret, hvis det ligger 20 år fremme, og det vil reelt være uden betydning, hvis det først optræder om 100 år. For en diskussion og kritik af brugen af positiv kalkulationsrente på områder med langtrækkende miljøeffekter kan bl.a. henvises til John Broome: *Counting the Costs of Global Warming*, Cambridge 1992, kap. 3.
- ¹⁴ Her adskiller utilitarister sig typisk fra de fleste deontologer, idet selv den private frihed for en utilitarist vil være til salg, hvis den samlede nytte derved bliver større. Det turde på den baggrund være oplagt, hvorfor mange økonomer er tiltrukket af en utilitaristisk filosofi.
- ¹⁵ *Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1995*, s. 27ff.
- ¹⁶ Sammesteds s. 27.
- ¹⁷ Jf. bl.a. D.H. Meadows et.al.: *Beyond the Limits. Confronting the Global Collapse; Envisioning a Sustainable Future*, London 1992, chp. 7; *Natur- og miljøpolitisk redegørelse 1995* s. 28f.
- ¹⁸ Jf. hertil bl.a. *Sustained Risks: a Lasting Phenomenon*, Netherlands Scientific Council for Government Policy, Haag 1994.
- ¹⁹ Jf. hertil bl.a. Timothy O'Riordan & Andrew Jordan: „The Precautionary Principle in Contemporary Environmental Politics“, i: *Environmental Values*, vol. 3 no. 3, August 1995.

- ²⁰ For en udførlig diskussion kan henvises til Mark Sagoff *op.cit.*, samt John O'Neill: *Ecology, Policy and Politics*, London 1993.
- ²¹ Jf. hertil Sagoff, *op.cit.*, s. 84ff, og O'Neill, *op.cit.*, s. 69ff. Tilsvarende pointer kan også findes hos Bryan Norton: *Why Preserve Natural Variety?* (Princeton, New Jersey 1987), hvor distinktionen mellem *felt preferences* og *considered felt preferences* spiller en central rolle.
- ²² Eksemplet er hentet hos Sagoff, *op.cit.*, s. 50ff. Den nævnte retssag er refereret i Roderick Nash: *The Rights of Nature*, Madison 1989, s. 128ff, og berøres også i Luc Ferry: *Den nye økologiske orden*, Kbh. 1994, s. 18ff.
- ²³ Christopher D. Stone: *Should Trees Have Standing? Towards Legal Rights for Natural Objects*, Los Altos, Calif. 1974.
- ²⁴ Michael Sandel, *op.cit.*
- ²⁵ Dette betones forud for alt andet i Avner de-Shalit: *Why Posterity Matters*, London 1995.
- ²⁶ Korte, og efterhånden klassiske fremstillinger, hvor menneskets særstatus benægtes, findes i Peter Singer: *Animal Liberation*, New York 1977, kap. 5 og 6, Paul Taylor: *Respect for Nature*, Princeton, New Jersey 1986, s. 129ff, og Val og Richard Routley: „Against the Inevitability of Human Chauvinism“, i: K. Goodpaster & K. Sayre: (ed.): *Ethics and Problems of the 21st Century*, Notre Dame 1979, nyoptrykt i: Robert Elliot (ed.): *Environmental Ethics*, Oxford 1995.
- ²⁷ Tom Regan: *The Case for Animal Rights*, London 1983.
- ²⁸ Regan *op.cit.*, s. 243.
- ²⁹ Tom Regan: „Honey Dribbles Down Your Fur“, i: Philip P. Hanson: *Environmental Ethics: Philosophical and Policy Perspectives*, Burnaby 1986.
- ³⁰ Immanuel Kant: *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Akademie-Ausgabe bd. VI, s. 223. Jf. også *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, Bd. VII, § 1, s. 127, hvor dyr utvetydigt tillægges status som ting, man kan skalte og valte med. Det er bemærkelsesværdigt, at spædbarnet ikke

tillægges samme status, på trods af at Kant netop konstaterer dets manglende erkendelse af et jeg.

³¹ Immanuel Kant: *Eine Vorlesung über Ethik*, ed. Gerd Gerhardt, Ffm 1990, s. 256. Jf. også *Kritik der Urteilskraft*, Akademie-Ausgabe Bd. V, § 90, s. 448 Anm.

³² Jeg har selv argumenteret i den retning i „Mellem natur og moral“, i: Jerker Blomquist (red.): *Menneske og natur*, Platonsällskapet, Lund 1995, og „Natur, Ethik und Urteilskraft“, i: Thomas Mertens et.al. (red.): *Immanuel Kant über Natur und Gesellschaft* (under udg.)

³³ Regan, *op.cit.*, s. 361 og 363.

³⁴ Robin Attfield har i bogen *The Ethics of Environmental Concern* (London 1983) - med en art konsekventalistisk udgangspunkt - argumenteret for, at nogle dyr trods alt er mere lige end andre. Selvom alle har krav på *moral consideration*, så har alle omvendt ikke samme *moral significance*. En sådan pointering synes imidlertid at ligge hinsides såvel deontologiens som utilitarismens grundpræmisser, og fordrer en form for værdisætning, som disse er ude af stand til at levere.

³⁵ Singer, *op.cit.*, s. 238f.

³⁶ Peter Singer: *Praktisk etik*, Kbh. 1993, s. 242.

³⁷ Taylor, *op.cit.*

³⁸ Taylor afviser at tillægge dyr og planter moralske rettigheder af grunde, som det her vil føre for vidt at diskutere. Spørgsmålet er diskuteret i Taylor *op.cit.* kap. 5.

³⁹ Eksemplerne er delvist hentet hos Peter Wenz: *Environmental Justice*, New York 1988.

⁴⁰ Taylor, *op.cit.*, s. 280ff.

⁴¹ Tilsvarende sprækker og inkonsekvenser findes hos andre biosfæriske egalitarister som f.eks. Arne Næss og de øvrige såkaldte *deep ecologists*. Jf. hertil bl.a. William C. French: „Against Biospherical Egalitarianism“, i: *Environmental Ethics*, vol. 17, No. 1, 1995.

- ⁴² Aldo Leopold: *A Sand County Almanac*, Oxford 1949. Bogens succes kan illustreres med, at jeg selv har anvendt 26. oplag (!) af udgaven fra Ballantine Books, New York 1989 (første oplag 1970). Sidehenvisningerne nedenfor er til denne udgave.
- ⁴³ Jf. hertil DesJardins, *op.cit.*, s. 177ff. En god introduktion til de forskellige økologiske traditioner findes i Donald Worster: *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas*, Cambridge 1977.
- ⁴⁴ Leopold *op.cit.* bl.a. s. 251, 257, 258f og 261.
- ⁴⁵ Leopold *op.cit.* bl.a. s. 239ff, 253f og 262.
- ⁴⁶ Leopold *op.cit.* bl.a. s. 253ff.
- ⁴⁷ Jf. hertil bl.a. Donald Worster: „Chaos and Equilibrium in the Science of Ecology“, i: Susan Armstrong & Richard Botzler: *Environmental Ethics. Divergence and Convergence*, New York 1993, D.B. Botkin: *Discordant Harmonies. A New Ecology for the Twenty-first Century*, Oxford 1990, Andrew Brennan: *Thinking about Nature*, London 1988, samt Karsten Thomsen: „Urskoven er ikke død“, i: *Danmarks naturskove*, red. Karsten Thomsen & Peter Sørensen, Århus 1992. Yderligere litteraturhenvisninger kan findes heri.
- ⁴⁸ J. Baird Callicott: „Animal Liberation: A Triangular Affair“, i: *Environmental Ethics*, vol 2, 1980.
- ⁴⁹ Callicott: „Animal Liberation: A Triangular Affair“, *op.cit.* Det bør nævnes, at Callicott i forbindelse med et genoptryk af artiklen har tilføjet et nyt forord, hvori han lægger afstand til den misantropiske tone (R. Elliot (ed.): *Environmental Ethics*, *op.cit.*, s. 29).
- ⁵⁰ Jf. Regan *op.cit.* s. 361f. Jf. også Taylor *op.cit.* s. 118f.
- ⁵¹ Holmes Rolston III: *Environmental Ethics*, Philadelphia 1988, spec. kap. 5.
- ⁵² En typisk formulering lyder: „*We find in nature a mirror of what is in our minds. Still, the ecological description does not merely confirm these values; it informs them, and we find that the character, the empirical content, of order,*

harmony, stability, richness, community is drawn from no less than brought to nature. What is in our minds mirrors nature". Rolston op.cit. s. 231.

⁵³ I. Kant: *Kritik der Urteilskraft*, Hamburg: Felix Meiner Verlag 1974, spec. §§ 41-42.

⁵⁴ Rolston, *op.cit.* s. 78. Jf. også „Is There an Ecological Ethic?", i: *Philosophy Gone Wild*, Buffalo, New York 1986, s. 25.

⁵⁵ Denne pointe er naturligvis klassisk. Robert Spaemann leverer en stribet eksempler i bogen *Das Natürliche und das Vernünftige*, München 1987.